

Martti Rapolan 1800-luvun sanakokoelma, sen tausta ja vaikutus

PETRI LAUERMA

Martti Rapola (1891–1972) on jäänyt fennistiikan historiaan vanhan kirjasuomen ja suomen murteiden tutkijana. Rapola toimi ensin Turun yliopiston suomen kielen ja sen sukukielten professorina (1924–1930) ja sitten Helsingin yliopiston suomen kielen professorina (1930–1957) yhteensä 33 vuoden ajan. Hän oli itse asiassa ensimmäinen nimenomaan suomen kielen professoriksi nimitetty henkilö maassamme.¹ Kaisa Häkkinen (2009: 191) on korostanut fennistiikan muovautuneen juuri Rapolan professori-kaudella fennougristiikasta erilliseksi ja riippumattomaksi tieteenalaksi.² Näin hänen ratkaisunsa vaikuttivat syvästi koko tieteenalan ja sen suurten hankkeiden muotoutumiseen, varsinkin kun Rapola toimi aktiivisesti sanakirja-alan tehtävissä jo ennen akateemista virkauraansa ja vielä sen jälkeenkin.

Rapolan tiedetään tutkineen vanhaa kirjasuomea koko uransa ajan, mutta tämän verhoon on jäänyt, missä määrin hän käsitteli tutkimuksissaan 1800-luvun kirjasuomea, joka sittemmin on – ääri vuosikymmeniään lukuun ottamatta – periodisoitu varhaisnykysuomen (n. 1810/1820–1870/1880) nimellä yhdeksi suomen kirjakielen kolmesta pääkehitysvaiheesta (Ikola 1965; Häkkinen 1994: 13–16). Rapolan tätä aikakautta kohtaan tuntema kiinnostus sai hänet keräämään laajan mutta keskeneräiseksi jääneen aineiston, jota hän hyödynsi monissa tutkimuksissaan. Pyrin tässä artikkelissa selvittämään, miten Rapolan 1800-luvun kieleen kohdistuvat tutkimukset asettuvat osaksi hänen muuta tieteellistä toimintaansa, milloin hän kokosi oman sanakokoelmansa ja millaisia aineistoja hän kävi sitä varten läpi. Tutkimukseni tarjoaa hyvän esimerkin siitä, miten tutki-

1. Rapolan edeltäjät olivat kaikki virkanimikkeeltään suomen kielen ja kirjallisuuden professoreja. Näiden opetus- ja tutkimusalaan kuuluivat vielä suomen sukukielet, jotka saivat oman professuurinsa vasta, kun alkuperäinen oppituoli jaettiin: viran haltija Arvid Genetz nimitettiin suomalais-ugrialaisten kielten professoriksi ja Emil Nestor Setälä hänen rinnalleen suomen kielen ja kirjallisuuden professoriksi, molemmat vuodesta 1893 (Korhonen 1986: 116–118). Rapolan Turun yliopistossa hoitaman oppituolin alana olivat vielä suomen kieli ja sen sukukielet. Tämä määrittäminen säilyi Turussa aina vuoteen 1962, vaikka tutkintovaatimukset olivat alusta saakka Helsingin yliopiston suomen kielen oppiaineen mukaiset. (Ikola toim. 1980: 13–14.)

2. Professuurin jaosta huolimatta Setälä säilyi myös fennougristinä. Vasta hänen virkaansa pitkään hoitanut Emil Aukust Tunkelo (ks. Korhonen 1986: 173–175) oli alkuun selvemmin juuri suomen kielen tutkija. Fennistiikan nuoruus tulee Rapolan kohdalla esille siitakin, että kun häntä oltiin valitsemaan Helsingin yliopiston virkaan vuonna 1930, vielä hieman pohdittiin, voitiinko häntä pitää tehtävään pätevänä, sillä hän ei ollut juuri tutkinut sukukieliä (näin etenkin Julius Mark, ks. Setälä & Mark 1930: 60).

jan omat ennakkokäsitykset ja suuntautuminen ohjaavat aineiston valintaa ja vaikuttavat sen pohjalta syntyviin kokonaisiin kielimuotoihin koskeviin päätelmiin. Rapolan näkemys 1800-luvun kielen kehityksestä muotoutui pitkälti hänen kokoamansa sanalipuston pohjalta, vaikka tämä kuva sitten laajenikin myös muita kielen tasoja kuin vain sanastoa valottavaksi. Rapolan sanakokoelman vaikutusta tarkastellessani keskityn kuvaamaan, miten Rapolan luoma kuva käytännössä vakiintui yleisesti hyväksytyksi käsitykseksi tästä aikakaudesta.

1 Rapolan tie vanhan kirjakielen tutkijaksi

Rapola (1969b: 233) on kertonut kiinnostuksensa suomen kieleen ja historiaan kummunneen osin hänen isältään Frans Oskar Rapolalta. Tämän lehtorin uraa hän kaavaili itselleenkin lähtiessään opiskelemaan suomen kieltä yliopistoon vuonna 1910. Rapolan voi myös katsoa jatkaneen isänsä Hämeeseen kohdistuneita tutkimusharrastuksia, kun hän toimi Härmäläis-osakunnan kotiseuduntutkimusvaliokunnassa (Kuusisto 1978: 304, alav. 79). Savonlinnassa ja Porissa vietetyt lapsuus- ja kouluvuodet olivat kuitenkin ehkä jo osaltaan suunnanneet hänen mielenkiintoaan muihinkin maakuntiin.

Yliopistossa Rapolasta tuli nuogrammaattisen tutkimusmenetelmän Suomeen tuoneen Emil Nestor Setälän oppilas. Juuri Setälä (ks. tark. esim. Korhonen 1986: 125–144) viitoitti Rapolalle tietä tutkimuksillaan, vaikka Rapola ei tämän lähipiiriin pyrkinytkään (Räisänen 2006: 126). Setälä keskittyi väitöskirjansa jälkeen tutkimaan suomalais-ugrilaisten kielten äännehistoriaa, etenkin astevaihtelua. Hänen mielenkiintonsa kohdistuttua myöhemmin lähinnä kansanrunouteen ja politiikkaan hänen *Yhteissuomalainen äännehistoriansa* (Setälä 1891) jäi käytännössä vain konsonantistoa käsitteleväksi, paria ensimmäisen tavun vokaalista tarkastelevaa painoarkkia lukuun ottamatta.³

Vuonna 1914 yliopistosta valmistunut Rapola jatkoi Setälän työtä suoraan tästä suuntautumalla nimenomaan jälkitavujen vokaaliston tutkijaksi. Alpo Räisänen (2006: 126) on tosin tulkinnut aiheenvalinnan voineen heijastaa myös pyrkimystä välttää Setälän astevaihteluteoriaa. Rapola ottikin jo *i*-loppuisten diftongien kehitystä suomen murteissa tarkastelevassa väitöskirjassaan (1919) ja sen yhtä laajassa jatko-osassa (1920a) etäisyyttä opettajaansa korostamalla monikkoja tai mennyttä aikaa ilmaisevan *i:n* säilymisen funktionaalista merkitystä. Hän myös luopui Setälän sittemmin täysin hypoteettisiksi osoittautuneista vokaalien astevaihtelua koskevista ajatuksista, mitä Setälä (ks. Setälä & Mark 1930: 53–54) ei jättänyt kritisoida. Sittemmin Rapola jatkoi vokaaliston kysymysten selvittelyä tutkimalla muun muassa pääpainottomien tavujen *a*, *ä* -loppuisten vokaaliyhtymien (Rapola 1922) ja pitkien vokaalien kehitystä (Rapola 1923) suomen murteissa. (Leskinen 1991: 428–430.)

Näin Rapolasta oli tullut suomen murteiden tutkija. Alusta saakka hän oli kumminkin tutkinut myös vanhaa kirjasuomea. Rapolan ensimmäinen fennistinen artikkeli käsitteli lainsuomentaja Abraham Kollaniusta (Rapola 1913). Työkenttää avarsi toi-

3. Ainakin joissain *Yhteissuomalaisen äännehistorian* kappaleissa nämä arkit (Setälä s.a.) on sidottu teoksen loppuun.

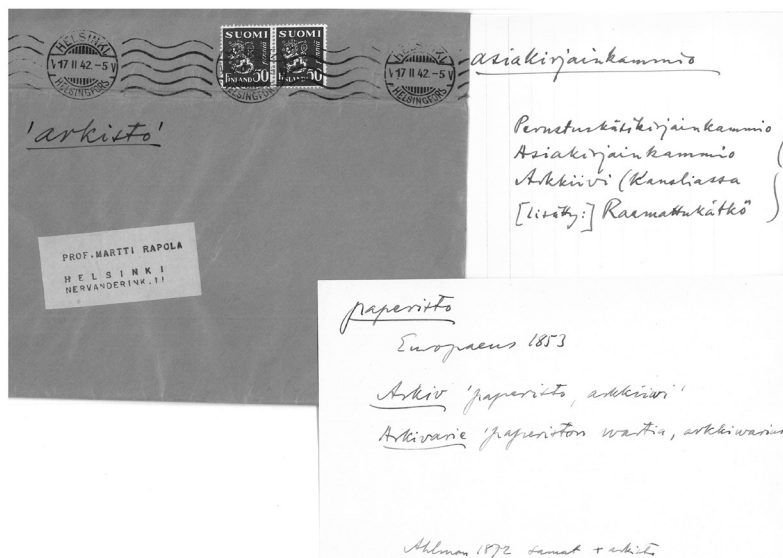
miminen Hämeen vanhojen loitsujen ja runojen julkaisuhankkeen (*Hämeen muistomerkkejä* I–II) toimitussihteerinä vuosina 1914–1917 (Kuusisto 1978: 307). Näinä vuosina Rapola julkaisi myös pieniä Sääksmäkeen liittyviä paikallistutkimuksia sekä kirjallisuusarvosteluja eräistä romaaneista ja runoteoksista (Leskinen 1971: 389).

Terho Itkonen (1987) kertoi aikoinaan luennollaan, että Rapola olisi oikeastaan halunnut ryhtyä tutkimaan kirjallisuutta mutta koki kirjallisuustieteen silloiset menetelmät niin kehittymättömiksi, ettei uskonut pystyvänsä niiden pohjalta tekemään metodisesti riittävän hyvää tutkimusta. Niinpä nuogrammaattisen äännehistorian tiukka metodiikka veti Rapolan puolelleen. Tätä taustaa vasten on helppo ymmärtää, miksi vanhasta kirjakiielestä muotoutui hänelle lopulta murteitakin läheisempi tutkimusala (vrt. Virtaranta 1973: 150). Vanha kirjakieli tarjosi mahdollisuuden operoida osin kaunokirjallisten ja joka tapauksessa myös sanataiteellisesti kiintoisien tutkimusaineistojen parissa. Näitäkin Rapola tutki juuri äännehistoriallisilla metodeilla, kuten tutkimus Kollaniuksen lainsuomennosten kielestä (Rapola 1925) osoittaa. Tämä tutkimuslinja huipentuu useampiosaisen sarjan avaukseksi suunniteltuun teokseen *Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin I* (Rapola 1933a). Aarni Penttilän (1934) jokseenkin murskaavasta kritiikistä huolimatta Rapolan kirja vakiintui alansa keskeiseksi esitykseksi, mutta teoksen ilmestymisen jälkeen Rapolan julkaisuluettelossa alkaa yhä useammin näkyä sanastoa käsitteleviä tutkimuksia. Äänne- ja muotohistorian rinnalle ja ohi alkoivat tutkimuskohteina nousta niin murteiden kuin vanhan kirjasuomenkin sanat, eikä jatko-osia *Suomen kirjakielen historiaan* koskaan ilmestynyt. Samana vuonna, jolloin teoksen ainoaksi jäänyt osa ilmestyi, Rapola (1933b) julkaisi myös ensimmäisen kokonaan 1800-luvulla liikkuvan artikkelinsa, muutaman sivun mittaisen katsauksen Carl Axel Gottlundin isän Matthiaksen kirjalliseen tuotantoon. Näyttää siis siltä, että saatuaan rautaisannoksen sekä äännehistoriaa että Ruotsin vallan ajan kirjasuomea Rapola alkoi suuntautua uusiin aiheisiin ja osin uudelle aikakaudellekin.

2 Rapola sanaston kokoajana ja 1800-luvun sanaston tutkijana

Vaikka Rapolan tuotanto keskittyikin 1930-luvulle saakka äännehistoriaan, hän sai varhain kosketuksen myös sanastontutkimukseen. Murre-sanastoa alettiin kerätä Hämmäläis-osakunnassakin vuosina 1915–1916, jolloin Rapola vielä toimi osakunnan kotiseuduntutkimusvaliokunnassa (Kuusisto 1978: 304, alav. 79). Vuosina 1920–1923 hän oli organisoimassa silloisen Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön keruutyötä. Sanakirjasäätiössä hän oli mukana perustamisvuodesta 1924 alkaen, vuosina 1931–1945 sen johtajana. Rapolan kädenjälki näkyneekin sekä keruupiirien suunnittelussa että sanastettavien pitäjien valinnassa. Keruutyön käytäntöjä suunnitellessaan Rapolalle (ks. esim. 1920b) oli käynyt selväksi, että sanastoa on syytä kerätä myös käsitteistä ja sanojen merkityksistä lähtien. Tämä sai hänet jo varhain (Rapola 1924) kokeilemaan, voisiko indoeurooppalaisten kielten piirissä suosituksi tullutta käsitteiden pohjalta lähtevää mutta murremaantieteelliseen suuntaan etenevää tutkimusta tehdä suomalaisen materiaalin pohjalta. (Leskinen 1991: 431.)

Rapola laati jo Turun-vuosinaan ensimmäisen vanhan kirjasuomen aineistoon pohjautuvan leksikologisen monografiansa, mutta tässä ja kymmenen vuotta myöhemmin ilmestyneessä vastaavassa työssä kohteena oli tietty sanue (*toimi* johdannaisineen, ks. Rapola 1928) tai yksittäinen sana (*jalo*, ks. Rapola 1938). Vaikka kirjasuomen sanaston tutkimuksessa metodisesti sinänsä helpommin hallittavissa oleva kronologinen näkökulma on tärkeämpi kuin murreosanaston tutkimuksessa keskeinen maantieteellinen leikki, Rapola lienee havainnut merkitysten pohjalta etenevän tutkimuksen teon olevan työlästä perinteisten aakkosellisten sanakirjojenkin pohjalta. Hän alkoi siksi järjestää kirjoista poimimia sanatietoja merkityksen mukaan ja useimmiten kronologiseen järjestykseen, apuvälineenään käytetyt kirjekuoret, joiden päälle hän merkitsi kunkin käsitteen (ks. kuvaa 1). Postileimoiltaan varhaisimmat tähän käytetyt kirjekuoret ovat havaintojeni mukaan vuosilta 1936–1937, mutta suurin osa on vasta 1940-luvulta.⁴

Kuva 1.

'Arkistoa' merkitseviä sanoja sisältävä kuori ja sanaliput Wikmanin sanakirjasta (1829/1842, ylhäällä) sekä Europaeuksen (1853) ja Ahlmanin (1872) sanakirjoista (alhaalla).

Rapolan julkaisuluettelossa 1800-luvun sanastoa tarkastelevat työt alkavat näkyä taajempaan juuri 1940-luvun taitteesta alkaen (ensimmäisinä Rapola 1939, 1940), jolloin hänellä oli jo kerättyä omaa lippuaineistoa. Alkaneen vuosikymmenen seuraavina vuosina Rapola julkaisi *Virittäjässä* tasaiseen tahtiin artikkeleita sarjassa, jonka otsikkona oli "Lisiä kirjasuomen sanaston historiaan" (Rapola 1941a–c, 1942, 1943a–b, 1944, 1945a, 1946, sarjan teemoihin läheisesti liittyvinä huom. myös 1943c–d, 1945b). Kokoa-

4. Leimat ovat onneksi vielä luettavissa, vaikka osa kirjekuorissa olleista postimerkeistä on rapissut pois tai päätenyt Sanakirjasäätiön kokoelmia käyttäneiden filatelistien haltuun. Osa käsitteistä on niputettu yhteen paperiliittimillä, osa sanoista on jätetty aakkosellisten esiintymiensä varaan. Kirjekuorien ja liittimien avulla järjestetyt sanaliput edustavat siis kokoelman pisimmälle työstyettyä puolta.

vimmin hän käsitteli keräämäänsä aineistoa sarjan toiseksi viimeisessä, kirjasuomen sanarakenteiden tiivistymistä valottavassa osassa (Rapola 1945a). Samana vuonna Rapola (1945c) julkaisi kirjasuomen kehityksestä yleiskuvan tarjoavan kirjasen *Vanha kirjasuomi*, jossa hän hahmotteli myös 1800-luvun kielen kehityksen päälinjoja.⁵

Syksyllä 1945 Rapola aloitti yliopistossa ensimmäisen kokonaan 1800-luvun kielelle omistetun luentosarjansa, jollaisia hän piti sittemmin useita.⁶ Kiinnostus 1800-luvun kieleen näkyy myös Rapolan viimeisten kymmenen virkavuoden julkaisuista. Näistä ensimmäisenä ilmestyi laaja selvitys *Suomettaren* toimittajien kielestä (1947). 1800-luvun sanahistoriaa käsitteleviä, loppua kohti jälleen yksittäisiin sanoihin keskittyviä artikkeleita Rapola julkaisi vielä 1950-luvullakin (1948, 1950a–b, 1951, 1953, 1956c, 1958a, 1958c). Tällä vuosikymmenellä hän julkaisi myös laajimman 1800-luvun kieltä käsittelevän työnsä, monografian Antti Wikmanin sanakirjasta, joka oli pelkäksi käsikirjoitukseksi jäätyään kokonaan unohtunut (Rapola 1956a). Samana vuonna ilmestyi myös suppea artikkeli murteiden taistelun luonteesta (1956b). 1800-luvun kielen rajaa aiempaan kirjasuomeen nähden Rapola (1958b) paalutti vielä hahmotellessaan vanhan kirjasuomen sanakirjaa. Tähän liittyvien töiden parissa hän sitten pitkälti vietti eläkevuotensa (sanakirjatyon vaiheista ks. Hellemaa 1976). Wikmanin sanakirjasta tehdyt liput tulivat vielä osaksi Rapolan 1800-luvun sanakokoelmaa, mutta vanhan kirjasuomen viedessä hänen aikansa hän tyytyi hyödyntämään 1800-luvun aineistojaan vain julkaisemassaan valikoimassa kirjasuomen ensiesiintymiä (Rapola 1960), jota hän oli täydentänyt tekemättä enää lippuja kortistoonsa. Valikoimaan sisältyi tekijäkohtainen läpileikkaus, mutta koska teokseen oli otettu vain kirjakieleen vakiintuneita sanoja, suurin osa Rapolan kokoamasta aineistosta jäi julkaisun ulkopuolelle. Tätä aineistoa hän ei tutkimuksissaan myöhemminkään liiemmälti käyttänyt, sillä ensiesiintymävalikoiman julkaistuaan hän ei enää juuri palannut 1800-luvun sanaston kysymyksiin.⁷

3 Arkistokokoelma ja sen laajuus

Rapolan kuoltua hänen 1800-luvun sanakokoelmansa päätyi aikanaan Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen kokoelmiin.⁸ Kokoelma on järjestetty 24 punaiseen laatikkoon ja sen kokonaislaajuudeksi on arvioitu 44 000 sanalippua. Arvio pohjautuu kokoelman ensimmäisen laatikon lippumäärään, joten se tuskin on kovin tarkka, koska laatikkojen lippumäärä on ollut vaihteleva. Tarkistettukaan arvio lippumäärästä ei kertoisi Rapolan kokoelman sisältämien sanatietojen määrää, sillä hänen sana-

5. Suppeampia tällaisia hahmotelmia Rapola julkaisi sekä aiemmin (esim. 1936) että myöhemmin (1958d).

6. Ennen lukuvuosina 1945–1947 pitämäänsä luentosarjaa ”Kirjasuomen sanaston uudistumisesta 1800-luvulla” Rapola piti muun opetuksensa ohessa vain yleisesti vanhaa kirjakieltä tarkastelevaksi otsikoituja luentosarjoja (*Helsingin yliopisto. Ohjelmat lukuvuosina 1930–1947*). Näistä ja myöhemmistä luennoista löytyy aineistoa Rapolan arkistokokoelmasta, joka on säilytteinä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuuden ja kulttuurihistorian kokoelmassa.

7. Rapola tosin vielä palasi 1800-luvulle viimeisiin kuuluvissa artikkeleissaan (1968, 1969a, 1970).

8. Rapolan kuoleman (1972) ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen perustamisen (1976) välisinä vuosina aineisto on hyvinkin voinut kuulua jo Sanakirjasäätiön kokoelmiin.

kokoelmansa ei ole mikään yksi tieto yhdelle lipulle -periaatteen mukaan koottu kortisto. Käsitteittäin järjestettyihin hakusanoihin liittyy usein kunkin käsitteen sisältämiä sanoja koostavia lippuja, joilla saattaa olla toista kymmentä sanatietoa – joukossa sel-laisiakin, joista ei löydy tietoja yksittäisiltä lipuilta. Pieni osa kokoelman lipuista on eri käsialoilla kirjoitettuja dubletteja, monet taas pelkkiä viittauksia toisiin hakusanoihin.

On myös syytä muistaa, että kaikki kokoelmaan sisältyvät liput eivät edusta 1800-luvun kirjasuomea eivätkä kirjasuomea lainkaan. Vanhasta kirjasuomesta Rapola on tehnyt satunnaishekoja poimintoja erityisesti tietoja kokoaville lipuille, mutta kokoelman laatikoissa on myös joitain nippuja hänen varhempiaan tutkimuksiinsa liittyviä sanalippuja etenkin Agricolan ja Kollaniuksen kielestä. Rapola on myös taustoittanut kokoelman tietoja murrearkiston silloisista kokoelmista kopioimillaan tai muuten keräämälään tiedoilla, joita on etenkin hämäläismurteista. Joskus liputetut etymologiset ekskursiot ulottuvat sukukieltenkin puolelle. Rapola on myös seurannut joidenkin suomen kielien sanojen vaihteita 1900-luvulle saakka tiettyjen sanakirjojen pohjalta. Hän on lisäksi tallentanut lähinnä omana aikanaan kielenhuollosta käytyä keskustelua ja pakinoitua referoimalla esitettyjä mielipiteitä ja liimaamalla sanalipuilla näitä koskevia lehtileikkeitä.

Ei ole tiedossa, järjestikö Rapola sisällöltään osin heterogeeniset sanalippunsa yhtenäiseksi aakkoselliseksi kokoelmaksi. Tämä on saattanut tapahtua myös vasta siinä vaiheessa, kun aineisto deponoitiin julkisiin kokoelmiin.

4 Rapolan kokoelman lähteet

Rapola on käynyt kokoelmaansa varten laajasti läpi erilaisia 1800-luvun lähteitä: lehtiä, pienpainatteita, kirjoja ja sanakirjoja. Vanhan kirjasuomen kaudella tai 1900-luvulla julkaistujen lähteiden määrä on sen sijaan vähäinen. Varsinaista lähdeluetteloa Rapola ei kokoelmaansa valittavasti koskaan laatinut.⁹ Tiedot hänen sanastamistaan teoksista on siksi valtaosin jouduttu selvittämään varsinaisilla sanalipuilla olevien, osin lyhenteisten ja joskus hyvinkin kryptisten lähdemerkintöjen pohjalta. Laajan pohjatyön tätä varten teki kesällä 1990 silloinen opiskelija Anni Piikki, joka kokoelman ensimmäistä laatikkoa (ja toisen alkua) tiedostoksi kirjoittaessaan selvitti samalla lippujen lähteitä.¹⁰ Luetteloon kertyi noin 500 nimekettä, joista suuri osa oli Rapolan työsään sekundaarilähteinä käyttämiä teoksia. Kun kävin itse läpi 23 laatikollista aineistoa, lähteitä löytyi lähes saman verran lisää. Lähdeluettelo käsittää tällä hetkellä kaikkiaan 856 bibliografista viitettä, joiden lisäksi lipuilla on kymmeniä mainintoja sekundaarilähteinä käytetyistä teoksista.¹¹

9. Rapola tosin kirjoitti omille sanalipuilleen jonkin verran lähdetietoja, mutta vain 52 teoksen osalta.

10. Piikki kirjoitti aineistoa ja selvitti lähteitä E-kirjaimen alkupuolelle saakka. Lähteiden identifioinnin osoittaututtua kovin työlääksi työtä ei kuitenkaan uusien kesäharjoittelijoiden voimin seuraavina kesinä enää jatkettu (Matti Punttila, suullinen tiedonanto).

11. Tämän lähdeluettelon työstämisessä apunani oli kesällä 2016 valtionhallinnon harjoittelijana toiminut hum. kand. Tiina Kelloniemi. Todellisuudessa Rapolan lähteistö on vielä jonkin verran suurempi, sillä tiedot lähteistä ovat karttuneet tietokantaan vietyjen sanatietojen kautta ja näitä tietoja on tiettyjen periaatteiden mukaan karsittu. Rapolan käyttämien lähteiden määrä jää edelleenkin hieman epätarkaksi myös siksi, että lähteissä tavallisten aikakauskirjojen artikkeleita on eriytetty luetteloon kovin vaihtelevasti.

Suurin osa Rapolan kokoelman poiminnoista on tehty kirjoista, lehdistä ja erilaisista pienpainatteista, ja ne edustavat siten painettua ja julkaistua kirjasuomea. Joitain yksityisluonteista kielenkäyttöä edustavia lähteitä kokoelmaan kumminkin sisältyy. Tällaisina lähteinä on lähinnä kirjoja, etenkin Minna Canthin, Carl Niclas Keckmanin, Aleksis Kiven, Julius Krohnin ja Abraham Poppiuksen kirjoittamia. Sekä Lönnrotille lähetettyjä että hänen kirjoittamiaan kirjoja aineistossa on myös useita. Kirjeiden lisäksi kokoelmassa on muutama viite muun muassa Carl Axel Gottlundin päiväkirjoihin. Tällaiseen niin sanottuun julkaisemattomaan kirjallisuuteen viittaavat tiedot eivät kuitenkaan pohjautu niinkään varsinaiseen arkistomateriaaliin vaan erilaisiin näistä toimitettuihin julkaisuihin (ks. esim. Harmas, Kannila, Thesleff & Vilkema toim. 1944; H. Krohn toim. 1918) ja tutkimuksissakin oleviin mainintoihin. Sekundaarilähteinä on muutenkin käytetty esimerkiksi eräitä jo Rapolan aikana saatavilla olleita lähdejulkaisuja ja antologioita (AHF 1912; Brummer & Tarkiainen 1913). Edellä mainituista teoksista on poimittu hiukan etenkin vanhan kirjasuomen aikaista materiaalia. Enemmän on käytetty *Suomen kansalliskirjallisuus* -antologian (SKK) muutamia 1800-luvun osia. Eräiden kirjailijoiden tuotantoa on tarkasteltu myös heidän koottujen teostensa kautta (Canth 1925–1928; Kivi 1915–1919). Erilaisiin käsikirjoitusaineistoihinkin lopulta viittaavia sanalippuja on tehty myös monien 1800-luvun henkilöitä ja organisaatioita valottaneiden tutkimusten pohjalta (Anttila 1931; Bergholm 1899; Heikinheimo 1933; Kohtamäki 1936; Nurmio 1947; Ruutu 1939). Autenttista arkistomateriaalia Rapola on hyödyntänyt lähinnä joidenkin kirjojen (huom. etenkin Keckman 1830, 1835–1837; J. Krohn 1862–1863; Poppius 1816–1819) sekä eräiden sanastojen ja sanakirjojen osalta.

Rapola on sisällyttänyt huolellisesti lähteistönsä kaikki keskeiset 1800-luvulla julkaistut sanakirjat. Näitä ovat Ahlmanin ruotsalais-suomalaiset (1865, 1872, 1874, 1883a) ja suomalais-ruotsalaiset sanakirjat (1874, 1884; Ahlman & Forsman 1885), Eurénin (1860) suomalais-ruotsalainen sanakirja, Europaeuksen (1853), Genetzin (1887) sekä Hahnssonin, Kallion, Paasosen ja Cannelinin (1899) ruotsalais-suomalaiset sanakirjat, Heleniuksen (1838) varhainen molemminpäinen työ, Lönnrotin sanakirjat varhaisesta tulkisanakirjasta (1847) ja hänen nimiinsä lasketusta yhteistoimitteesta (1851) laajaan kaksiosaiseen leksikkoon (1874–1880) ja sen lisävihkoon (1886), Nordlundin myöhäisehkö työ (1889), Renvallin (1823–1826) suomalais-saksalais-latinalainen sanakirja ja Rapolan itse julkaisuuteen nostama Wikmanin (1829/1842) julkaisematta jäänyt sanakirjakäsikirjoitus. Wireniuksen (1827) pientä sanakirjaa Rapola näyttää sanastaneen sen sijaan vain nimeksi. Niukasti poimintoja on tehty myös Erwastin (1888) suomalais-saksalaisesta sanakirjasta ja etenkin Godenhjelmin (1873) saksalais-suomalaisesta, Geitlinin (1883) suomalais-latinalaisesta ja Rothstenin (1864, 1884) latinalais-suomalaisista sanakirjoista sekä Meurmanin (1877) ranskalais-suomalaisesta ja Eino Yrjö-Koskisen (1900) suomalais-ranskalaisesta sanakirjasta. Rapolan käyttämien sanakirjojen kaari ylittää Cannelinin (1903, 1908, 1938) suomalais-ruotsalaisten sanakirjojen myötä pitkälle 1900-luvulle (huom. myös saksasta tehdyt Godenhjelm 1906–1916 ja Katara 1925). Sanakirjojen lisäksi Rapola on tehnyt poimintoja muutamista sanastoista (Ahlman 1883b; Kilpinen 1844b; Reinholm 1850; Ticklén 1832; Stjerncreutz 1863; Stråhlman 1866; Ståhlberg 1898). Muutamat tiedot ovat peräisin toisten

sanakirjojen välilehdille tehdyistä merkinnöistä (esim. E. A. Ingman s.a.; Keckman s.a.). Sanakirjapoinnoiksi voi laskea myös Meurmanin (1883–1890) ensimmäisestä suomalaisesta tietosanakirjasta kerätyt hakusanatiedot.

Rapola on poiminut materiaalia myös aiemmista uudissanoja käsittelevistä tutkimuksista (esim. Setälä 1921). A. V. Koskimiehen (1924) laajoihin keräelmiin pohjautuva pientä artikkelia Rapola on hyödyntänyt tarkkaan. Erityisen runsaasti lipustossa on poimintoja hänen oppilaansa Taimi Metsikön laajasta murteiden taistelun ajan uudissanoja käsittelevästä pro gradu -työstä (1931) ja tämän 1940-luvun alusta tekeillä olleesta suomen kielen koulusanastoa tarkastelevasta väitöskirjasta (1951).¹²

Lähteitä on siis paljon, mutta Rapola on käynyt läpi artikkeleita, teoksia, lehti- vuosikertoja ja sanakirjoja vaihtelevalla tarkkuudella, osin sekundaarilähteidenkin kautta. Jotkin teokset on sanastettu nähtävästi lähes kokonaisuudessaan, mutta joistain on poimittu vain muutamia muotoja.¹³ Myös lähteiden ajallisessa jakaumassa on suuria eroja, mitä valotan seuraavaksi.

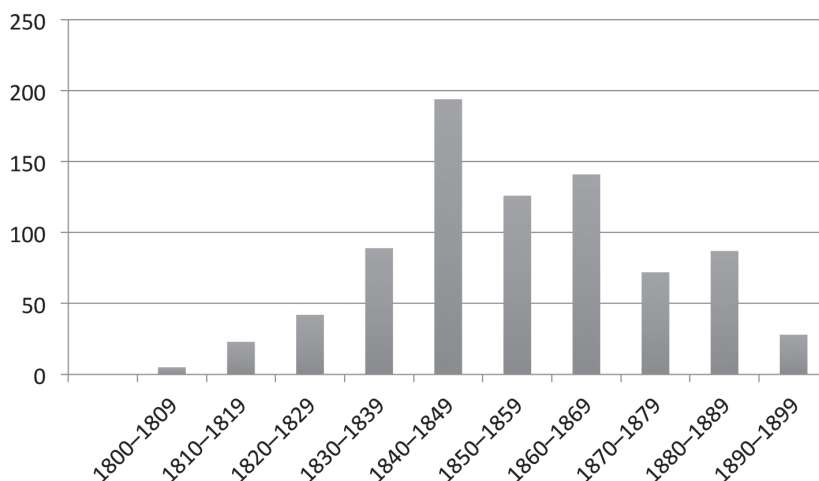
5 Lähteiden ajallinen jakauma ja muut painotukset

1500–1700-lukujen lähteitä on kokoelmassa vain niukasti. Näistäkin osa on poimittu eräiden sekundaarilähteiden kautta. Suoraan Rapola on tehnyt poimintoja ainakin Agri- colan teoksista (1543–1552), Finnon (1583) virsikirjasta, Arndtin hartauskirjasta (Anon. [Arndt] 1764), Cygnaeuksen (1774) suomentamasta Millerin raamatunhistoriasta ja etenkin Christfrid Gananderin sanakirjakäsikirjoituksesta (1786–1787; lähteissä myös sanakirjaa myöhemmäksi arvioitu Ganander 1788). Etenkin tietoja kokoavilla lipuilla on viittauksia aiempiinkin sanakirjoihin.

Rapolan poiminnot keskittyvät 1800-luvulle, mutta niitäkään ei ole tehty yhtä ta- saisesti kaikilta vuosikymmeniltä, kuten kuvioista 1 voi nähdä. Vanhan kirjasuomen puolelle vielä laskettavalla 1800-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä julkaistua ai- neistoa hän on poiminut vain nimeksi. Lähteissä on Kreanderin ja Canstrénin (1800) kokoamien Jusleniuksen sanakirjan täydennysten lisäksi vain pari asetussuomennosta (esim. Anon. [Asetus] 1800) sekä julkaisematta jäänyt Carl Borgin (1807) arkkiveisu. 1810-luvulla julkaistuja lähteitä on jo parikymmentä. Nämä ovat etupäässä Abraham Poppiuksen (1816–1819) kirjeitä, Jaakko Juteinin teoksia (esim. 1810, 1816, 1818) sekä Carl Axel Gottlundin varhaisimpia julkaisuja (esim. 1816, 1818). Useimmat näistä on julkaistu vasta vuosikymmenen jälkipuoliskolla.

12. Rapola (1952) näyttää silti suhtautuneen Metsikön (1951) ansioihin oudon nuivasti, ei kuitenkaan niin vähättelevästi kuin Koskimieheen (vrt. Rapola 1960: 9).

13. Joillekin bibliografisille lipuilleen Rapola on kirjoittanut muistiin tietoja sanastuksen laajuudesta. Tällaisia tietoja on tosin vain 14 lipulla (esim. teoksista Ahlqvist 1845; Caján 1839; Koskinen 1862). Jos näitä tietoja vertaa kokoelmaan sisältyviin lippuihin, voi kuitenkin huomata, että tietoja on toisinaan myös sellaisista kohdista lähteitä, joita ei ole ilmoitettu sanastetuiksi. Rapolan merkitsemille sanastustiedoille on siis ilmeisesti käynyt samoin kuin hänen bibliografisille lipuilleen ja koko kokoelmalleen, eli työ on jäänyt kesken. Hänen omista maininnoistaankaan ei voi siis luotettavasti päätellä sanastuksen laajuutta, vaan tämän voisi tehdä ainoastaan kokoamalla yhteen itse aineistosanalipuilla olevien viittausten sivunumerotiedot.

Kuvio 1.
Rapolan 1800-luvun lähteiden nimekemäärien jakauma.

1820-luvun lähteitä on lähes kaksinkertainen määrä 1810-lukuun verrattuna. Nimekemäärältään joukosta erottuvat anonyymit almanakkojen liitekirjoitukset (Anon. [Almanakka] 1822–1827), etupäässä Reinhold von Beckerin (1820–1821) nimiin pannut kirjoitukset *Turun Viikko-Sanomien* ensimmäisistä vuosikerroista sekä monet Gottlundin teokset (huom. etenkin 1828a, 1828b).¹⁴ Sen sijaan Poppiukselta on enää muutama runo (esim. 1821), Juteinilta vain yksi näytelmä (1824).

1830-luvulle tultaessa lähteiden määrä on yli kaksinkertaistunut edelliseen vuosikymmeneen verrattuna. Eniten lähteitä on Elias Lönnrotilta (esim. 1835, 1836, 1839), jonka tuotanto on huomioitu tarkkaan *Mehiläinen*-lehteä (1836–1837, 1839) myöten. Lähteissä on myös paljon lehtikirjoituksia Volmar Schildt-Kilpiseltä (esim. Kilpinen 1835), mutta von Beckerin nimi katoaa näkyvistä hänen asetussuomennostensa anonyymiuden vuoksi eivätkä Gottlund (1832) ja hänen hengenheimolaisensa (esim. Lagervall 1834) näy lähteistössä kuin vain satunnaisesti. Gottlundiaaneja hiukan paremmin on otettu huomioon oululaisten tällä vuosikymmenellä käynnistynyttä julkaisu-toimintaa (esim. Ahlholm 1830), etenkin Keckmanin (esim. 1834) töitä.

1840-luvulta aineistossa on enemmän lähteitä kuin miltään muulta vuosikymmeneltä. Lönnrotin (esim. 1840, 1844a, 1844b, 1847) tuotanto on edelleen hyvin edustettuna, samaten Kilpisen (esim. 1844a, 1844b). Uutena ryhmänä näkyviin tulevat *Suometar*-lehden sittemmin perustaneet henkilöt, joiden teoksia ja lehtikirjoituksia on lähteistössä paljon (esim. Ahlqvist 1844, 1845, 1846; Europaeus 1847; Tikkanen 1846, 1848, 1849; Varelius 1845, 1848). Lähteissä on useita nimekkeitä myös Pietari Hannikaiselta (1846–1847, 1847) ja Samuel Roosilta (esim. 1845).

¹⁴ Rapola on ajoittanut *Otavan* varhaisimpien painettujen nimilehtien nojalla *Väinämöistä* varhaisemmaksi teokseksi, vaikka edellinen tavallisimmin ajoitetaan vuoteen 1830.

1850-luvulta lähteitä on jo kolmanneksen vähemmän. Lönnrotin (esim. 1851, 1854, 1855, 1857a, 1857b, 1858) ja Kilpisen (esim. 1856) julkaisut ovat silti edelleen hyvin edustettuina, samaten useiden suomettarelaiten työt (esim. Ahlqvist 1855, 1859; Europaeus 1853; Varelius 1854, 1855, 1856). Uusina kirjoittajina ja/tai suomentajina lähteistöä erottuvat Gustaf Eurén (1852, 1858a, 1858b), Yrjö Koskinen (1851, 1858), Rietrikki Polén (1858) ja Anders Weänänen (1851, 1854, 1857).

1860-luvulta lähteitä on jälleen hieman enemmän. Ahlqvist (1863, 1864), Kilpinen (1863), Koskinen (1862, 1869) ja Lönnrot (1860, 1863, 1866) ovat edelleen hyvin esillä – vain joitain heidän töitään mainitakseni. Uusista kirjoittajista lähteissä on parhaiten edustettuna Julius Krohn (1860, 1862), joka kirjoitti osan tuotannostaan Suonion (1869) nimellä. Vuosikymmenen lopulla perustetun *Kirjallisen Kuukauslehden* kirjoittajista esille nousevat etenkin Kaarlo Bergbom ja Agathon Meurman monilla artikkeleillaan (Bergbom 1866–1869; Meurman 1866–1869).

1870-luvulle tultaessa lähteiden määrä puolittuu, eikä niistä nouse lukumääräisesti esille merkittäviä uusia tekijöitä. 1870-luvun lähteistä tärkeimpänä erottuu Lönnrotin (1874–1880) massiivinen sanakirja, jonka useimmat vihot ja ensimmäinen sidottu osa ilmestyivät juuri tällä vuosikymmenellä.

1880-luvun lähteistö on vain hiukan laajempi. Uusista kirjailijoista esille nousevat Juhani Aho (1884, 1885, 1886) ja Minna Canth (1886, 1887, 1888), tutkijoista Arvid Genetz (esim. 1887). Ahlman (1883a, 1883b, 1884; Ahlman & Forsman 1885) kohooa puolestaan sanakirjantekijöistä tuotteliaimmaksi.

1890-luvulle tultaessa lähteiden määrä romahtaa lähes 1810-luvun tasalle. Niukasta valikoimasta erottuu nimekemääriltään Ahon (1890, 1891, 1892, 1893, 1894) ja Canthin (1891, 1892, 1893) lisäksi vain Arvid Järnefelt (1893, 1894, 1895).

1800-luvulla julkaistun kirjallisuuden määrän todellista kasvua (ks. Suojanen 1985: 125) heijastellen Rapolan sanastamien julkaisujen määrä kasvaa 1840-luvulle asti mutta notkahtaa selvästi jo 1850-luvulle tultaessa. Vaikka 1860-luvulta on jälleen hieman enemmän lähteitä, suomenkielisen julkaisutoiminnan 1850-luvun alussa pitkälti pysäyttänyt painokielto¹⁵ tuskin selittää tätä, vaan kirjallisuuden määrän kasvaessa Rapola on kynnynyt käymään läpi 1800-luvun jälkipuoliskolta suhteessa huomattavasti pienemmän osan kaikesta julkaistusta. Erityisen selvästi tämä näkyy vuosisadan loppuvuosikymmenien aineistossa. Rapolan sanakokoelmassa on eniten 1840–1860-lukujen lähteitä, joskin julkaistun kirjallisuuden määrään suhteutettuna 1820–1840-lukujen lähteet muodostavat kattavimman otoksen näinä vuosikymmeninä julkaistusta kirjallisuudesta.

Joitain jo mainittuja sanakirjoja lukuun ottamatta Rapola ei ole kerännyt enää varsinaista primaarimateriaalia 1900-luvulta. Kielenhuoltoartikkeleiden lisäksi hänen lipustossaan on vain satunnaisia poimintoja 1900-luvun alkupuoliskolta. Rapola lienee

15. Huhtikuun 8. päivänä 1850 annetulla kieliasetuksella kiellettiin muiden kuin uskonnollisten ja taloudellista valistusta sisältävien teosten julkaiseminen suomeksi. Asetuksen tarkoituksena oli estää vallankumouksellisten aatteiden leviäminen suomenkielisen rahvaan keskuuteen. Asetus ei koskenut uusintapainoksia, joten esimerkiksi oppikirjoja, historiallisia kuvauksia ja kansanperinneaineistoa sai edelleen julkaista. Sensuuriasetus lamaannutti suomalaisen sanomalehdistön, ja esimerkiksi *Suometar* lopetti ilmestymisen vuonna 1850. Vaikutukset lehdistöönkin jäivät kuitenkin suhteellisen lyhytaikaisiksi, sillä kieliasetusta täsmennettiin jo vuosina 1851–1853, määräyksiä lievennettiin 1854 ja 1857 ja kieliasetus kumottiin lopullisesti Aleksanteri II:n valtakaudella 27. helmikuuta 1860. (Nurmio 1947.)

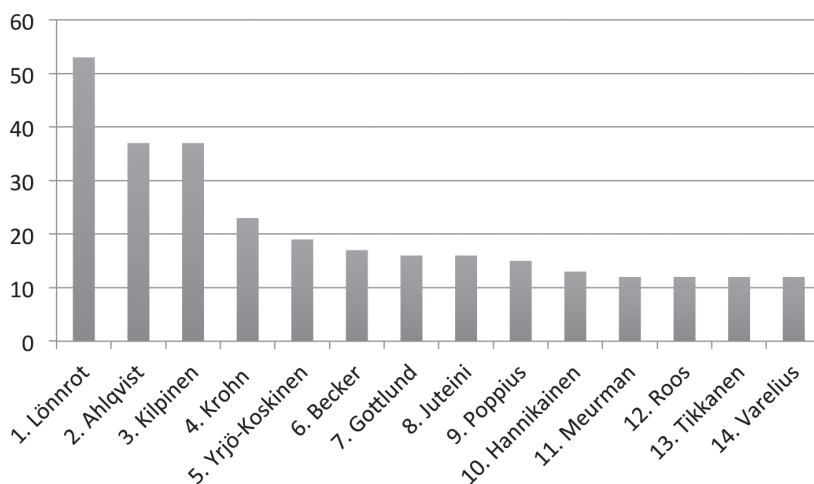
pitkälti pidättäytynyt oman aikansa kirjakielen tallentamisesta, koska *Nykysuomen sanakirjaan* tähtäävä aineistonkeruu käynnistyi Suomalaisen Kirjallisuuden Seurassa jo 1930-luvulle tultaessa (Kolehmainen 1977).¹⁶ Suurin osa hänen sekundaarilähteinään käyttämistä teoksistakin on ilmestynyt viimeistään 1940-luvun alkupuoliskolla; vuosikymmenen jälkipuoliskolta on vain muutama tällainen teos. 1950-luvulta on lähteissä enää Metsikön väitöskirja (1951), jonka pohjalta tehdyt sanaliput eivät ole kaikki enää Rapolan itsensä kirjoittamia.

Jos lähteistön nimekemäärien sijasta aineiston ajallista jakaumaa tarkasteltaisiin kokoelman sisältämien lippu- tai sanamäärien pohjalta, edellä syntynyt kuva jyrkkenisi entisestään. Tällaisia laskelmia ei ole kuitenkaan ollut mahdollista tehdä koko 44 000 lipun aineistosta vaan ainoastaan siitä tiettyjen periaatteiden mukaan karsitusta osasta aineistoa, joka Kotimaisten kielten keskuksessa on vuosina 2014–2017 siirretty sähköiseen muotoon.¹⁷ Tämän aineiston ajallisesta jakaumasta syntyvä kuva on nimekemääriin pohjautuvaan verrattuna samansuuntainen, mutta 1840-luvun jälkeen esiintymien määrä väheneekin kauniin tasaisesti eikä välillä kasvaen, välillä väheten kuten nimekkeiden määrä. Tämä kertoo Rapolan ottaneen joiltain myöhemmiltä vuosikymmeniltäkin sanastettavakseen edellistä useampia teoksia mutta poimintojen muutuneen sitä epäsystemaattisemmiksi, mitä myöhemmästä aineistosta on kysymys.

Sanakokoelman lähteet eivät ole ainoastaan ajallisesti painottuneita, vaan Rapola on käynyt läpi tärkeimpinä pitämiltään kirjoittajilta enemmän lähteitä kuin muilta (ks. kuviota 2 seur. sivulla). Selvästi eniten nimekkeitä on Sammatissa syntyneeltä mutta kielellisiltä preferensseiltään lähinnä itämurteiselta Lönnrotilta. Myös Kuopiossa varttuneen Ahlqvistin ja Jyväskylässä toimineen Kilpisen tuotantoa on tarkasteltu laajasti. Kärkikolmikron jälkeen nimekemäärät ovat tasaisempia. Seuraavaksi eniten lähteitä on Viipurissa syntyneeltä mutta alun perin saksankieliseltä (Julius) Krohnilta ja Vaasassa ruotsinkielisessä perheessä kasvaneelta Yrjö Koskiselta, jotka molemmat kääntyivät sittemmin fennomaaneiksi. Kuudentena on Kangasniemellä Etelä-Savossa syntynyt von Becker, jonka sijoitus tosin nousi selvästi, jos hänen anonyymina julkaisemansa asetussuomennokset laskettaisiin mukaan. Seitsemäntenä on Juvalla varttunut Gottlund. Muista kuviossa 2 esitellyistä kirjoittajista vain Juteini (8.), Meurman (11.), Roos (12.) ja Varelius (14.) ovat selvästi länsimurteisia. Joukkoon ei ole mahtunut yhtään kirjasuomen pohjoista kehittäjää, sillä Rapola ei ole laajentanut heidän tuotantonsa tarkastelua myös kirjeitä ja lehtikirjoituksia kattavaksi kuten Lönnrotin, Kilpisen ja suomettarelaiten kohdalla.

16. Aloite *Nykysuomen sanakirjan* perustamisesta tehtiin vuonna 1927, sanakirjahanke hyväksyttiin eduskuntakäsittelyssä saman vuoden marraskuussa ja vuonna 1929 toimitustyö uskottiin Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle (Kolehmainen 1977: 19).

17. Tämä käsittää Rapolan kokoelman ydinosa eli ne käsitteet, joille on omaksuttu suomenkielinen vastine nimenomaan 1800-luvulla. Pois on sen sijaan jätetty käsitteet, joille on vakiintunut suomalainen ilmaus jo vanhan kirjasuomen kaudella tai vasta 1900-luvulla, samaten tiedot vain yhden esiintymän varassa olleista, usein sekundaarilähteistä peräisin olevista käsitteistä. Tietokannaksi toimitetussa aineistossa on tietoja kaikkiaan 1 070:stä 1800-luvulla nykymuotoonsa vakiintuneesta käsitteestä, joista on omiksi tietueikseen editoituina kaikkiaan 5 600 sanatietoa. Lähdetietojen ja rakenteellisten ominaisuuksien lisäksi tietokannassa on informaatiota väistyneiden ilmausten ajallisesti viimeisistä esiintymistä ja toisinaan myös lähisukuisista ilmauksista. Tietokanta on tarkoitus saada julkiseen käyttöön vuoden 2018 loppuun mennessä.

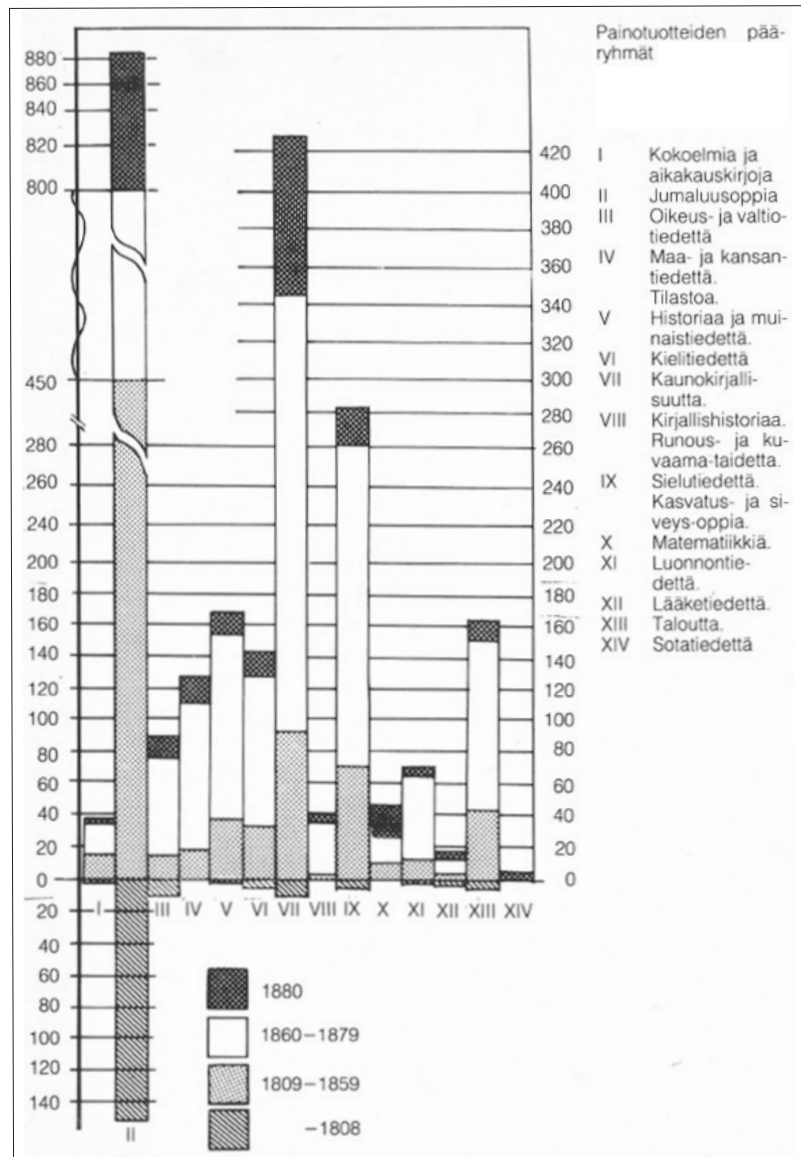

Kuvio 2.
Rapolan aineistossa yleisimpien kirjoittajien nimekemmäärät.

Poimintojen painottumista itämurteisiin kirjoittajiin on vahvistanut vielä se, että Rapola on pitkälti sivuuttanut vanhan läntisen kirjakielen suurinta jatkumoa edustavan 1800-luvun hengellisen kirjasuomen. M. K. Suojasen (1985: 123–124) tekemän kuvion 3 pohjalta laskettuna vielä 1860-luvun alkuun mennessä julkaistusta kirjallisuudesta hengellisiä teoksia oli kuitenkin yhtä paljon kuin kaikkea muuta yhteensä, 1880-luvun alkuun mennessä julkaistustakin lähes kolmannes.¹⁸

Tietokannaksi toimitetussa otoksessakin sanaviitteitä on eniten Lönnrotilta (lähies 760) ja muilta itämurteita suosineilta kielenkehittäjiltä. Sanakirjojensa ansiosta Europaeus (1853) on kuitenkin noussut toiseksi, ja 14 yleisimmän listalle on päässyt myös Eurén (1860). Eniten sanastettujen joukkoon ovat nousseet myös länsimurteiset sanakirjantekijät Helenius (1838), Wikman (1829/1842) ja viimeisenä myös Renvall (1823–1826). Tämän voi katsoa hieman balansoivan Rapolan aineiston muuten hyvin selvää itämurteista painottuneisuutta. Koskinen, Hannikainen ja Meurman ovat pudonneet 14 yleisimmän joukosta, tosin verraten täpärästi. Sen sijaan Krohnin ja Poppiuksen sijoitus on laskenut jyrkästi, Juteinin suorastaan romahtanut (sanaviitteitä alle 30). Yhtään pohjoismurteista kielenkehittäjää ei sanastetuimpienkaan joukkoon ole päässyt.

18. Rapolan kokoelman lähteisiin hengellisistä teoksista sisältyvät vain Ahlholm 1862–1863; Anon. 1821; Anon. [Barth] 1851; Anon. [Sturm] 1837; Bergh 1836–1838; *Biblia* 1852; Carlsson 1864; Dannholm 1876; Durchman 1850; Durchman & Ingman 1848; Ehrström 1837; Engblom 1845; M. Gottlund 1821; Granlund 1863; Ignatius 1843, 1845; A. W. Ingman 1872, 1875; Kemelli 1836; Malmberg 1815; Mellin 1852; K. Nordlund 1846; Rancken 1831; Renqvist 1830, 1836a, 1836b, 1843; Renvall 1836; UT 1840; Weänänen 1851; *Virsi* 1889. Kuvaavaa on, että aineistossa parhaiten edustettu hengellinen kirjailija on itäsuomalainen Henrik Renqvist. Hengelliseksi katsottavia nimekkeitä on aineistossa kaikkiaan vain noin 4 %. Huomattakoon kuitenkin, että Suojasen (1985: 124) taulukoimat Vaseniuksen bibliografioihin (1878, 1880, 1887) pohjautuvat teosmäärät eivät ole täysin vertailukelpoisia Rapolan nimekemmäärien kanssa, sillä edellisiin sisältyy vain yli 16-sivuisia painotuotteita, jälkimmäisiin myös kirjeitä ja lehtiartikkeleita.

Kuvio 3.

Vasenuksen (1878, 1880, 1887) luetteloiman vuoteen 1880 mennessä julkaistun suomenkielisen kirjallisuuden määrä ja aloittainen jakauma (Suojanen 1985: 124).

Rapolan aineistossa on siis niin ajallisia, (murre)maantieteellisiä kuin temaattisiakin painotuksia. Tämä ei ole voinut olla vaikuttamatta siihen, millaiseksi Rapola 1800-luvun kehityksen tutkimuksissaan hahmotti. Vaikka hänen sanakokoelmansa jäi vain harvojen tutkijoiden käyttämäksi, tämän aineiston painotukset vaikuttivat 1800-luvun kirjasuomesta syntyneeseen kuvaan hänen oman tuotantonsa kautta.

6 Rapolan luoma kuva 1800-luvusta ja myöhempi tutkimus

Murteiden ja läntispohjaisen vanhan kirjakielen tutkijana Rapola hahmotti 1800-luvun kielenkehityksen perustaltaan nimenomaan itäisen vaikutuksen ekspansoitumiseksi vanhan läntisen pohjan päälle. Toisenlaisesta näkökulmasta olisi tuskin ollut järkevääkään lähteä tätä kehitystä tutkimaan. Näkemys kuitenkin ohjasi hänet tekemään poimintoja nimenomaan kirjasuomen itäisten kehittäjien tuotannosta ja pitkälti sivuuttamaan läntisen kirjakielen edustajat, etenkin hengellisen kirjallisuuden osalta, jonka sanaston hän lienee katsonut kehittyneen lähes nykyiselleen jo vanhan kirjasuomen kaudella.¹⁹ Länsimurteisia kielenkehittäjiä Rapola on ylipäätään tarkastellut itäisiä auktoireita paljon niukemmin. Esimerkiksi Juteinia kohtaan hän ei näytä tunteneen juuri mielenkiintoa, vaan suurin osa tämän teoksista jäi sanastamatta. Määrältäänkin niukoiksi jääneiden poimintojen pohjalta Rapola ei kyennyt siksi huomaamaan, että vanhan kirjasuomen ja varhaisnykysuomen murros lähtee selvästi käyntiin juuri Juteinin tuotannosta, vaikka vielä Julius Krohn (1897: 192–195) perustellusti piti Juteinia murteiden taistelun tahattomana käynnistäjänä.²⁰ Rapola ei myöskään hahmottanut niukasti sanastamiensa Keckmanin ja Kemellin kaltaisten kielenkehittäjien merkitystä pohjoisuomalaisten piirteiden tuojina ja itämurteisten piirteiden suodattajina (ks. Lauerma 2012: 72).²¹ Tämän takia Rapola (1945c) jäi 1800-luvun kielenkehityksestä hahmottelemassaan kokonaiskuvassa vain ihmettelemään, miksi kirjasuomi ei muotorakenteeltaan lopulta itäistynyt muutamaa piirrettä enempiä. Hän on kuitenkin saattanut tajuta luomastaan kuvasta puuttuvan palasia, sillä artikkelissaan murteiden taistelusta hän ei enää anna erityisasemaa kirjasuomen itäisille kehittäjille vaan diplomaattisesti korostaa kirjasuomen hyötynneen kaikkien murteiden edustajien panoksesta (ks. Rapola 1956b).

Syvennyttyään eläkevuosiensa jälleen vanhaan kirjasuomeen Rapola ei enää palanut 1800-luvun kielenkehityksen kysymyksiin. Tämän aikakauden kieltä käsiteltäessä tutkijat kuitenkin edelleen viittasivat vanhan kirjakielen ylimmäksi auktoriteetiksi kohonneen Rapolan tutkimuksiin, koska mielenkiinto 1800-luvun kielen kysymyksiin näyttää pitkälti hiipuneen. Horilan (1967) työ Vareliuksen geologisista uudissanoista jäi pitkäksi ajaksi viimeiseksi 1800-luvun kielestä laadituksi väitöskirjaksi. Rapolan tutkimukset alettiin ehkä nähdä hänen ensiesiintymävalikoimaansakin (1960) myöten loppulisemmiksi, kuin millaisiksi hän niitä oli itsekään ajatellut (huom. mts. 9–11). Vielä seuraavina vuosikymmeninä laadituissa yleisesityksissäänkin (Pulkkinen 1972; Lehikoinen & Kiuru 1998 [1989]) kuvaa varhaisnykysuomesta tyydyttiin vain hieman tarkis-

19. 1800-luvun laajan uskonnollisen kirjallisuuden jääminen Rapolalle vieraaksi näkyy jo siitä, että tähän aineistoon liittyvissä tutkimuksissa esiintyy pieniä asiavirheitä, mikä on hänelle poikkeuksellista (Lauerma 2004: 164, 170).

20. Juuri Juteinista lähtien kirjasuomi alkaa siirtyä geminaatta-syllisen inessiivin ja vAt-päätteisen monikon 3. persoonan imperfektin ja konditionaalien kannalle, näitä variantteja edustaneen Juteinin pohjoishämäläisen kotimurteen pohjalta. Juteinin teoksista lähtevät käytännössä liikkeelle myös ortografiset muutokset $x > ks$ ja $tz > ts$. (Lauerma 2004: 141–142.)

21. Sen lisäksi, että pohjoinen vaikutus näkyy geminaatallisissa abessiivissa, joka oli jo aiemmin tajuttu pohjoisen piirteeksi, se ilmenee possessiivisuffiksien kehityksessä loppuheitottomiksi, Lönnrothin ehdotuksista huolimatta tapahtuneesta monikon 1. ja 2. persoonan muotojen jäämisestä e-loppuisiksi sekä n -loppuisen allatiivin väistymisestä (lähemmin Lauerma 2012: 47–48, 69–71). Keckmanista ks. Pääkkönen (1994), Kemellistä ks. Lauerma (2001).

telemaan. Häkkinen (1994) avasi 1800-luvun kielen kuvausta tarkastelemalla myös syntaksia, jonka Rapola jokseenkin tyystin sivuutti. Myöhemmät laajat tutkimukset eräiden luonnontieteen alojen sanastosta (Häkkinen 2003; Laine 2007; Pitkänen 2008) ovat merkittävästi tarkentaneet kuvaa nimenomaan 1800-luvulla tapahtuneesta kehityksestä.²² Tutkimuksen laajeneminen muihin kuin Rapolan aikanaan tarkastelemiin hahmoihin ja alueisiin on jo nyt saanut kuvan 1800-luvun kirjasuomen kehityksestä muuttumaan. Tämä prosessi on kuitenkin edelleen kesken, sillä monista Rapolan sivuuttamista tai vain niukasti tarkastelemista kirjasuomen kehittäjistä ei ole vielä tehty kriittistä perustutkimusta.

Lähteet

Arkistolähteet

Martti Rapolan 1800-luvun sanakokoelma. Kotimaisten kielten keskus.

Martti Rapolan kokoelma. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuuden ja kulttuurihistorian kokoelma.

Tekstissä mainitut Rapolan sanakokoelman lähteet (sekundaarilähteinen)

- AGRICOLA, MIKAEL 1543–1552 = *Mikael Agricolan teokset I–III*. Toim. E. N. Setälä, J. Gummerus, J. A. Mannermaa & E. A. Tunkelo. Porvoo: WSOY 1931.
- AHF 1912 = *Acta Historica Fennica. Suomenkielisiä historiallisia asiakirjoja Ruotsin vallan ajalta* (vuosilta 1548–1809). Julkaissut Kustavi Grotenfelt. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 130. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- AHLHOLM, JOHAN 1830: *Yhteinen maailman historia*. Oulu [Barck]²³.
- 1862–1863 = G. E. Leo, *Kristillinen uskonnon ja kirkon historia eli tosine 1–2*. Suom. [Juhana] Särinen. Kuopio: P. Aschan.
- AHLMAN, FERDINAND 1865: *Svenskt-Finskt Lexikon. Ruotsalais-suomalainen sanakirja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 38. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1872 = toinen painos teoksesta Ahlman 1865.
- 1874: *Ruotsalais-suomalainen ja suomalais-ruotsalainen sanakirja*. Helsinki: G. W. Edlund.
- 1883a = toinen lisätty painos teoksen Ahlman 1874 ruotsalais-suomalaisesta osasta.
- 1883b: *Suomalais-ruotsalainen laki- ja virkakielen sanasto*. Helsinki: G. W. Edlund
- 1884 = toinen lisätty painos teoksen Ahlman 1874 suomalais-ruotsalaisesta osasta.
- AHLMAN, FERDINAND – FORSMAN, KAARLO 1885 = kolmas korjattu ja lisätty painos teoksesta Ahlman 1865.
- AHLQVIST, AUGUST 1844 = L. S. Platou, *Geografia eli maan opas*. Suomens. Kuopio: J. Karsten.

22. Huom. lisäksi Hanna Rahkon (2005) Ahlmanin sanakirjaa käsittelevä pro gradu -työ, jossa on pohdittu lainasanojen asemaa myös Rapolan sanakokoelmassa. Lainasanojen määrästä ja jakaumasta Rapolan sanakokoelmassa ks. Lauerma 2018.

23. Tässä ja vastaavissa yhteyksissä on merkitty hakusulkeisiin tietoja, jotka viittaavat joko kirjapainoon tai kustantajaan.

- 1845 = J. M. Winge, *Yhteinen Historia Lyhykäisesti Suomen Kansalle*. Suomensos. Kuopio: J. Karsten.
- 1846 = Almqvist, *Kappeli*. Suomensos. Annikka 1. Helsinki: G. W. Edlund.
- 1855: Viron nykyisemmästä kirjallisuudesta. – *Suomi* I:14 s. 1–109.
- 1859: *Muistelmia matkoilta Venäjällä vuosina 1854–1858*. Helsinki: G. W. Edlund.
- 1863: *Suomalainen runous-oppi kielelliseltä kannalta*. Helsinki.
- 1864: Suomenmaan virkojen ja virastojen nimiä suomeksi. – *Suomi* II:3 s. 221–235.
- AHO, JUHANI 1884: *Rautatie*. Porvoo: WSOY.
- 1885: *Papin tytär*. Porvoo: WSOY.
- 1886: *Helmanin herra*. – *Esimerkin vuoksi*. Porvoo: WSOY.
- 1890: *Yksin*. Porvoo: WSOY.
- 1891: *Lastuja*. Porvoo: WSOY.
- 1892: *Uusia lastuja*. Porvoo: WSOY.
- 1893: *Papin rouva*. Porvoo: WSOY.
- 1894: *Heränneitä*. Porvoo: WSOY.
- Anon. 1821: *Martin Lutherus, Eli Lyhy Tieto Kristin Opin Puhdistamisesta Paawilaisesta erhe-tyksestä*. Evangeliumillisen Seuran Kirjoituksia N:o 6. Turku.
- Anon. [Almanakka] 1822–1827: Almanakkojen liitekirjoituksia.
- Anon. [Arndt] 1764 = Johan Arnd, *Paradisin Yrti-Tarha, Täynnäns Christillisiä awuja*. Kolmas painos. Suomensos. Stockholm.
- Anon. [Asetus] 1800: *Kuning:sen Maj:tin Armollinen Käsky ja Julistus – – ulostegosta warallisuuden jälkeen*. Stockholm.
- Anon. [Barth] 1851 = Kristian Gottlieb Barth, *Paimen-Poika*. Jumalinen kertomus kristillisille lapsille. Suomensos. Helsinki: J. C. Frenckell.
- Anon. [Sturm] 1837 = Christoph Christian Sturm, *Aamu- ja Ehto-Rukoukset*. Suomensos. Kolmas painos. Turku: Christ. Ludv. Hjelt.
- ANTTILA, AARNE 1931: *Elias Lönnrot. Elämä ja toiminta I*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 190. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- BECKER, REINHOLD VON 1820–1821 = Artikkeleita *Turun Viikko-Sanomien* -lehdessä.
- BERGBOM, KAARLO 1866–1869 = Artikkeleita *Kirjallisessa Kuukauslehdessä*.
- BERGH, J. 1836–1838 = Artikkeleita *Hengellisiä Sanomia* -lehdessä.
- BERGHOLM, A. H. 1899: Abraham Poppius. Elämäkerta ja runot. – *Suomi* III:17 s. 1–75. *Biblia* 1852. Helsinki: Suomalainen Biblia-Seura.
- BORG, CARL 1807: Herätys- ja valitus-huut. Julkaisematon arkkipiirisi. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuuden ja kulttuurihistorian kokoelma.
- BRUMMER, O. J. – TARKIAINEN, W. 1913: *Poimintoja vanhemmasta suomalaisesta kirjallisuudesta koulujen tarpeiksi*. Jyväskylä: Gummerus.
- CAJÁN (= KAINONEN), JOHAN FREDRIK 1839: *Suomen Historia koetteeksi kerrottu lyhykäisessä järjestyksessä*. Helsinki. [Sivut 1–12, 65–71 Lönnrotin.]
- CANNELIN, KNUT LEOPOLD 1903: *Suomalais-ruotsalainen sanakirja*. Kolmas laajennettu painos. Porvoo: WSOY.
- 1908: *Suomalais-ruotsalainen sanakirja* 1–2. Laajempi painos. Porvoo: WSOY.
- 1938: *Suomalais-ruotsalainen sanakirja*. Viides painos. Porvoo: WSOY.
- CANTH, MINNA 1886: *Köyhää kansaa*. Helsinki: G. W. Edlund.
- 1887: *Salakari*. Helsinki: G. W. Edlund.
- 1888: *Kovan onnen lapsia*. Helsinki: G. W. Edlund.
- 1891: *Papin perhe*. Helsinki: Otava.

- 1892: *Novelleja* II. Helsinki: Otava.
- 1893: *Sylvi*. Helsinki: Otava.
- 1925–1928: *Kootut teokset* I–IV. Toinen painos. Helsinki: Otava.
- CARLSSON, WILH. 1864: *Jesuksen Kristuksen Elämäkerran Sisältö Ajan-järjestyksessä Neljästä Ewangeliumista*. Turku: G. W. Wilén.
- CYGNAEUS, M. ZACHARIAS 1774 = Joh. Pet. Miller, *Tarpellisimbain Historiain Lyhykäinen Ulosweto Pyhästä Raamatusta*. Suomennos. Stokholm [Holmerus].
- DANNHOLM, F. OSK. 1876 = Johan Michael Lindblad, *Tiellä. Lyhykäisiä tutkistelemuksia kunakin päivänä vuodessa*. Suomennos. Turku: G. W. Edlund.
- DURCHMAN, FRANS OSKAR 1850 = Luther, *Lyhyt tapa tutkia Kymmeniä Käskyjä, Uskoa ja Isä Meitä*. Suomennos. Toinen painos. Waasa [P. M. F. Lundberg].
- DURCHMAN, FRANS OSKAR – INGMAN, AND. WILH. 1848 = *Martti Lutheeruksen kirkkopostilla* I–II. Suomennos. Waasa: P. M. F. Lundberg.
- EHRSTRÖM, FREDRIK AUGUST 1837: *Suomalainen Messu, nuotille asetettu ja virsi kanteleen tavoin numeroihin pantu*. Helsinki.
- ENGBLOM, ABRAHAM 1845 = *Pyhän Raamatun Wähä Aikakirja*. Suomennos Grundtvikin mukaan. Turku: G. W. Wilén.
- ERWAST, KARL 1888: *Suomalais-saksalainen sanakirja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 69. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- EURÉN, GUSTAF ERIK 1852: *Suomalainen Kielioppi Suomalaisille*. Turku: omalla kustannuksella.
- 1858a = G. G. Bredow, *Ensimmäiset alkeet Ihmiskunnan historiassa*. Suomennos. Turku: G. W. Wilén.
- 1858b: *Suomalaisia uuteloita*. Turku: G. W. Wilén.
- 1860: *Suomalais-ruotsalainen sanakirja*. Hämeenlinna: G. W. Edlund.
- EUROPAEUS, D. E. D. 1847 = Henrik Heikel, *Mittauden oppi-kirja – jossa löytyy ensimmäinen kirja Eukliideksen alkeista*. Suomennos. Helsinki: G. W. Edlund.
- 1853: *Ruotsalais-suomalainen sanakirja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 16. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- FINNO, J. P. 1583: *Yxi vähä Rucous Kiria*. Stockholm [Andreas Gutterwitz].
- GANANDER, CHRISTFRID 1786–1787: *Nytt finskt lexicon* I–III. Porvoo: WSOY 1937–1940.
- 1788: *Maan-Miehen Huone- ja Koti-Aptheeki, eli Tieto ja Neuwwo tarpeellisimmistä Lääkityxiästä*. Waasa: Georg Wilhelm Londicer.
- GEITLIN, JOHAN GABRIEL 1883: *Suomalais-latinainen sanakirja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 65. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- GENETZ (= JÄNNES), ARVID 1887: *Ruotsalais-suomalainen sanakirja*. Porvoo: WSOY.
- GODENHJELM, BERNDT FREDRIK 1873: *Saksalais-suomalainen sanakirja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 49. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1906–1916: *Saksalais-suomalainen sanakirja* I–II. Toinen, uudistettu laitos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 112. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- GOTTLUND, CARL AXEL 1816: *Pieniä Runoja Suomen Poijillen Ratoxi*. I vihko. Uppsala [Zeipel ja Palmblad].
- 1818: *De Proverbis Fennicis*. Upsala.
- 1828a: *Otava eli Suomalaisia Huvituksia*. 1 osa. Tukhulmi [Norstedt].
- 1828b: *Väinämöiset, yksi kokous mejän nykyisten runojoin virren teoista*. 1 osa. Tukhulmi [Norstedt].
- 1832: *Otava*. II osa. Tukhulmi [Em. Bruzelius].
- GOTTLUND, MATTHIAS 1821: *Försök till en omarbetad finsk tolkning af apostlarnes sändebref*. Åbo.

- GRANLUND J. F. 1863 = *Nikodemuksen Ewangeliumi*. Suomens. Turku.
- HANNSSON, J. A. – KALLIO, A. H. – PAASONEN, H. – CANNELIN K. 1899: *Ruotsalais-suomalainen sanakirja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 93. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- HANNIKAINEN, PIETARI 1846–1847: Joululahjukset. [Näytelmä.] – *Kanava* 1846 n:o 47–1847 n:o 2.
- 1847 = Robert Trapp, *Asianajaja eli lain-opillinen käsi-kirja Suomen kansalle*. Suomens. Viipuri: A. F. Cederwaller.
- HARMAS, IRJA – KANNILA, HELLE – THESLEFF, GRETA – VILKEMAA, HILJA (toim.) 1944 = Minna Canth, *Kirjeitä vuosilta 1860–1897*. Helsinki: Otava.
- HEIKINHEIMO, ILMARI 1933: *Kaarle Aksel Gottlund*. 1. osa. Porvoo: WSOY.
- HELENIUS, CARL 1838: *Suomalainen ja Ruozalainen Sana-Kirja*. Åbo: på eget förlag.
- IGNATIUS, K. H. J. 1843 = Johannes Gossner, *Jesus, ihmisen sydäntä kolkuttava*. Suom. Jaakko Jaakonpoika [= K. H. J. Ignatius]. Porwo: A. C. Öhman.
- 1845: *Martti Luterus*. Lukemisia Suomen kansalle II. Helsinki: K. E. Holm.
- INGMAN A. W. 1872 = Luther, *Kirkkopostilla I–II*. Toinen painos. Turku: G. W. Edlund.
- 1875 = kolmas painos teoksesta Ingman 1872.
- INGMAN E. A. s.a.: Merkintöjä Renvallin (1826) välilehditettyyn sanakirjaan.
- JUTEINI, JAAKKO 1810: *Kirjoituksia*. I osa. Turku.
- 1816: *Lyhyt neuvo Lapsen Opettajalle*. Viipuri [A. Cederwaller].
- [Judén, Jacob] 1818: *Försök till utredande af Finska språkets grammatik*. Wiborg [A. Cederwaller].
- 1824: *Nimi-päivä, eli Hyvä Elämä Hovissa*. Viipuri.
- JÄRNEFELT, ARVID 1893: *Isänmaa*. Helsinki: Otava.
- 1894: *Heräämiseni*. Helsinki: Otava.
- 1895: *Ihmiskohtaloita*. Helsinki: Otava.
- KATARA, PEKKA 1925: *Suomalais-saksalainen sanakirja*. Porvoo: WSOY.
- KECKMAN, CARL NICLAS 1830, 1835–1837 = Keckmanin kirjeitä. Helsingin yliopiston kirjaston Käsikirjoituskokoelma (yksityisarkistot) ja Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuuden ja kulttuurihistorian kokoelma (Lönnotiana-kokoelma). [Julkaistu: Pääkkönen, Irmeli (toim.) 1998: *Vaka veli veikkoseni – C. N. Keckmanin kirjeitä 1812–1838*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 695. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.]
- 1834 = Johann Heinrich Daniel Zschokke, *Kultala, Hyödyllinen ja huvittava historia, yhteiselle kansalle luettavaksi annettu*. Suomens. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- s.a.: Merkintöjä välilehditettyssä And. Otto Lindforsin sanakirjassa *Fullständig Svensk och Latinsk Lexicon* (Lund 1815–1824).
- KEMELLI, KLAUS JOHAN 1836 = Tuomas Kemp[iläinen], *Kristuksen seuraamisesta*. Suomens. Oulu [Chr. Ev. Barck].
- KILPINEN, VOLMAR 1835 = Artikkelit *Helsingfors Morgonblad* -lehdessä.
- 1844a: Muutama sana suomenkielen rikastuttamisesta. – *Suomi* I:4 s. 217–224.
- 1844b: Försök till en medicinsk Terminologi för Finska Språket. Käsikirjoitus, julkaistu Walter Parviaisen artikkelissa Poimintoja W. S. Kilpisen jälkeensä jättämistä käsikirjoituksista Suomenkielisen lääketieteellisen sanaston alalta. – *Duodecim* n:o 3–4 s. 91–111 [sanasto s. 98–104]. Helsinki: Duodecim 1902.
- 1856: Sananen Suomen kielen ulko-muodosta ja venytys-merkistä. – *Suomi* I:16 s. 81–84.
- 1863: Sanapuvullinen kysymys. – *Suomi* II:1 s. 251–257.

- KIVI, ALEKSIS 1915–1919: *Kootut teokset I–IV*. Toim. E. A. Saarimaa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 138. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KOHTAMÄKI, ILMARI 1936: *Juhana Fredrik Granlund. – Kirjallisuudentutkijain seuran vuosikirja 4 s. 107–211*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KOSKIMIES, A. V. 1924: *Huomioita suomenkielen uudissanaston alalta. – Kieli- ja kansatieteellisiä tutkielmia s. 105–115*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia LII. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- KOSKINEN, YRJÖ 1851: *Kertomus Hämeenkyrön pitäjästä. – Suomi I:11 s. 17–116*.
 — [Forsman, Yrjö Sakari] 1858: *Nuijasodan Syyt ja Alku Pohjanmaalla*. Yliopistollinen Väitöskirja. Helsinki.
 — 1862: *Olavi Maununpoika Pariisissa ja Suomalaisten opinkäynti ulkomailla keskiajalla*. [Täydennetty] ote Mehiläisestä 1862. Helsinki.
 — 1869: *Oppikirja Suomen kansan historiassa*. Helsinki: Tekijä.
- KREANDER, SALOMON – CANSTRÉN, JUHANA 1800: *Lisäyksiä Jusleniuksen Sana-Lugun Coetukseen. – Suomi IV:16 s. 1–146*. Julkaissut A. V. Koskimies.
- KROHN, HELMI (toim.) 1918: *Nuoren ylioppilaan [Julius Krohnin] kirjeitä 1850-luvulta*. Helsinki: Otava.
- KROHN, JULIUS 1860: *Kemiallisia tiedesanoja. – Suomi I:20 s. 159–169*.
 — 1862: *Suomenkielinen runollisuus Ruotsinvallan aikana, ynnä kuvaelmia suomalaisuuden historiasta*. Yliopistollinen väitöskirja. Helsinki.
 — 1862–1863: *Julkaisemattomia kirjeitä Kaarlo Slöörille*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuuden ja kulttuurihistorian kokoelma.
- LAGERVALL, JAKOB FREDRIK 1834: *Ruunulinna. Murhekuvaus 5:sä tapauksessa*. Helsinki.
- LÖNNROT, ELIAS 1835: *Kalevala*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 2. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
 — 1836: *Muistelmia ihmisen elosta kaikkina aikoina* (I osa ja II:n alku). Oulu [Chr. Ev. Barck].
 — 1836–1837, 1839 = *Mehiläinen*.
 — 1839: *Suomalaisen Talonpojan Koti-Lääkäri*. Helsinki [G. O. Wasenius].
 — 1840: *Kanteletar*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 3. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
 — 1844a: *Suomen kansan arvoituksia ynnä 135 Viron arvoituksen kanssa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 5. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. [Toinen lisätty painos Helsingissä 1851.]
 — 1844b: *Muukalaisuudesta suomessa. – Suomi I:4 s. 159–184*.
 — 1847: *Ruotsin, Suomen ja Saksan Tulkki*. Helsinki: A. E. Öhman.
 — 1851: *Ryskt, svenskt och finskt handlexikon*. Toim. Otto Meurman, Elias Lönnrot & D. E. D. Europaeus. Tavastehus [G. Nordenswan].
 — 1854: *Kolme Päivää Sairion Kylässä*. Rahtiuden ystävien toimituksia 1. Helsinki: Rahtiuden ystävät.
 — 1855: *Odysseen vastaanotto Faiakilaisten saarella. – Suomi I:15 s. 255–280*.
 — 1857a: *Kauppakaari ja maakaari uudesti suomennetut. – Suomi I:17 s. 19–71*.
 — 1857b: *Suomalaisia kielenoppi-sanoja. – Suomi I:17 s. 73–87*.
 — 1858: *Kasvikon oppisanoja. – Suomi I:18 s. 1–108*.
 — 1860: *Flora Fennica. Suomen kasvisto*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 24. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
 — 1863 = J. P. Palmén, *La'in opillinen käsikirja*. Suomenkos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 30. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- 1866 = toinen painos teoksesta *Lönnrot* 1860.
- 1874–1880: *Suomalais-ruotsalainen sanakirja*. I osa A–M, II osa N–Ö. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 50:1–2. Helsinki. [Ilmestyi 14 vihkona vuosina 1868–1880.]
- 1886: *Suomalais-ruotsalainen sanakirja*. Lisäviikko, toim. A. Kallio. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 50:3. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- MALMBERG, JAKOB JOHAN 1815 = Johan Bunian, *Yhden Kristityn Waellus Autuahan Ijankaikkisuteen*. Suomens. Toinen painos. Turku [J. C. Frenckell].
- MELLIN, ROBERT 1852 = Peter Lorenz Selligren, *Eroitus Jesuksen nuoruuden ja ison osan välillä nykyisestä nuorisosta*. Suomens. Oulu: G. W. Wilén.
- METSIKKÖ, TAIMI 1931: *Murteiden taistelun ajan maallisen kirjallisuuden uudissanat*. Lauda-turkirjoitus. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- 1951: *Kirjasuomen opetus- ja koulusanastoa Agricolasta vuoden 1866 kansakouluasetukseen*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 242. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- MEURMAN, AGATHON 1866–1869 = Artikkeleita *Kirjallisessa Kuukauslehdessä*.
- 1877: *Ranskalais-Suomalainen Sanakirja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 56. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1883–1890: *Sanakirja yleiseen sivistykseen kuuluvia tietoja varten*. Helsinki. Helsinki: G. W. Edlund. [Ilmestyi 10 vihossa 1883–1890.]
- NORDLUND, CARL FERDINAND 1889: *Suomalais-ruotsalainen käsi-sanakirja*. Koulupainos. Helsinki: K. E. Holm.
- NORDLUND, KARL ISAAK 1846: *Väärän opin kauhistuksesta – – muutama sana*. Turku: G. W. Wilén.
- NURMIO, YRJÖ 1947: *Taistelu suomen kielen asemasta 1800-luvun puolivälissä. Vuoden 1850 kielisäännöksen syntyhistorian, voimassaolon ja kumoamisen selvittelyä*. Helsinki: WSOY.
- POLÉN, RIETRIKKI 1858: *Johdanto Suomen kirjallishistoriaan*. Yliopistollinen kirjoitus. Helsinki.
- POPPIUS, ABRAHAM 1816–1819 = Julkaisemattomia kirjoituksia. Helsingin yliopiston kirjasto. Käsikirjoituskokoelma (yksityisarkistot).
- 1821: *Runoja Oskylldigt Ingenting* -lehdessä. Julkaistuna myös Bergholm 1899 s. 45–47.
- RANCKÉN, GUSTAF 1831 = Johan Georg Rosenmüller, *Autuuden Opin ja Jumalisuuden historia*. Suomens. Kolmas painos. Helsingfors: J. C. Frenckell.
- REINHOLM, HENRIK AUGUST 1850: Suomalaisia kasvunimejä. – *Suomi* I:10 s. 159–301.
- RENQVIST, HENRIK 1830 = R. Lucas, *Päivä-Kirja eli kristilliset ajatukset kunakin päivänä kuu-kaudesta*. Suomens. Borgo [C. L. Hjelt].
- 1836a = Topp, *Huutavan ääni korvessa lunastetuille sieluille päästäksensä pois perkeleen pauloista*. Suomens. Neljäs painos. Helsinki [Wasenius].
- 1836b = Samuel Schultenius, *Epistola-Postilla*. Suomens. Turku [C. L. Hjelt].
- 1843 = Thomas Goodwini, *Ihmisen turhista ajatuksista*. Suomens. Helsinki [Wasenius].
- RENVALL, GUSTAF 1823–1826: *Suomalainen Sanakirja* I–II. Aboae: Typis Frenckellianis.
- 1836: *Uusia virsiä kirkossa ja kotona veisattavia*. Turku: J. C. Frenckell.
- ROOS, SAMUEL 1845: *Mintähden ja Sentähden*. Turku: J. W. Lillja.
- ROTHSTEN, FRANS WILHELM 1864: *Latinalais-suomalainen sanakirja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 33. Helsinki.
- 1884 = toinen painos teoksesta Rothsten 1864.
- RUUTU, MARTTI 1939: *Savo-karjalaisen osakunnan historia*. 2. osa 1857–1887. Porvoo: WSOY.
- SETÄLÄ, E. N. 1921: *Kielentutkimus ja oikeakielisuus*. Helsinki: Otava.

- SKK = *Suomen kansalliskirjallisuus*. Valikoima Suomen kirjallisuuden huomattavimpia tuotteita. Toim. E. N. Setälä, V. Tarkiainen & V. Laurila. Osat XI–XII ja XIV. Helsinki: Otava 1931–1933.
- STJERNCREUTZ, ALBIN 1863: *Suomalainen Meri-Sanakirja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 28. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- STRÅHLMAN, ADOLPH EBERHARD 1866: *Ruotsalais-suomalainen luettelo tavallisista virka- ja laki-sanoista*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 40. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- STÅHLBERG, K. J. 1898: *Suomalais-saksalainen finanssissanasto*. Eripainos Ehebergin teoksesta *Finanssioppi*. Helsinki.
- SUONIO 1869 = H. C. Andersen, *Satuja* I. Suom. Suonio [= J. Krohn]. Helsinki: P. H. Stolpe.
- TICKLEN, J. F. 1832: *Termini Medici in Lingua Fennica Occurrentes*. Väitöskirja. Helsingfors.
- TIKKANEN, PAAVO 1846 = Adam Oehlenschläger, *Eräkäs*. Annikka II. Helsinki: Öhman.
- 1848: *Suomen suuriruhtinamaan nykyinen tilasto*. Helsinki: G. W. Edlund.
- 1849: *Väki-luvun ja asukas-vaiheiden suhteita Suomessa*. Helsinki [J. C. Frenckell].
- UT 1840 = *Uusi Testamenti*. Helsinki: J. C. Frenckell.
- VARELIUS, ANTERO 1845: *Enon Opetuksia Luonnon asioista*. 1. Osa. Helsinki [Simeliuksen perilliset].
- 1848: *Vekkulit ja Kekkulit*. Helsinki: G. W. Edlund.
- 1854: Kertomus Tyrvään pitäjältä 1853. – *Suomi* I:14 s. 1–194.
- 1855: *Enon Opetuksia* I osa. Toinen painos. Turku: G. W. Wilén.
- 1856: *Enon Opetuksia* II osa. Turku: G. W. Wilén.
- WEÄNÄNEN, A. J. 1851 = G. H. von Schubert, *Tohtori Martti Lutheruksen elämäkerta Joh. Mathesiuksen mukaan*. Suomenkos. Helsinki: J. C. Frenckell.
- 1854: *Naapuritalot*. Helsinki: J. Simeliuksen perilliset.
- 1857: *Kuningas Gustav II Adolphin historia*. Helsinki: J. C. Frenckell.
- WIKMAN, ANTTI 1829/1842: *Ruotsalais-suomalainen sanakirja*. Käsikirjoitus. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuuden ja kulttuurihistorian kokoelma.
- WIRENIUS, GUST. WILH. 1827: *Lyhykäinen Suomen ja Ruotsin Kielinen Sanakirja*. Wiborg [A. Cederwall].
- Virsikirja* 1889 = *Suomalainen virsikirja, evankelis-lutherilaisille seurakunnille Suomen suuriruhtinaanmaassa* 1889. [Painopaikka ja kustantaja vaihtelevat.]
- YRJÖ-KOSKINEN, EINO SAKARI 1900: *Suomalais-ranskalainen sanakirja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 94. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Muu kirjallisuus

- HELLEMAA, IRENE 1976: Vanhan kirjasuomen jaos. – Tuomo Tuomi (toim.), *Sanojen taivalta. Puoli vuosisataa sanakirjasäätiön toimintaa* s. 77–84. *Suomi* 121:2. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Helsingin yliopisto. Ohjelmat lukuvuosina 1930–1947*. Helsinki 1930–1946.
- HORILA, TAPIO 1967: *1800-luvun geologiset uudissanat Antero Vareliuksen kielessä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 285. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- HÄKKINEN, KAISA 1994: *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia*. Helsinki: WSOY.
- 2003: *Linnun nimi*. Somero: Amanita. [Myöhempi painos Helsinki: Teos 2005.]
- 2009: Suomen Kielen Seuran perustaja Martti Rapola. – *Sananjalka* 51 s. 189–192.

- Hämeen muistomerkkejä 1915–1916*. I osa: Hämeen kansan vanhat loitsut. II osa: Hämeen kansan vanhat runot. Helsinki: Hämmäläis-osakunta.
- IKOLA, OSMO 1965: Suomen kielen kehityskaudet. – *Sananjalka* 7 s. 32–40.
- (toim.) 1980: *Fennicum. Kielen ja kulttuurin tutkimuksen tyysija*. Suomi 123. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- ITKONEN, TERHO 1987: Suomen kielen äännehistoriaa. Julkaisematon luentosarja. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- KOLEHMAINEN, TARU 1977: Viisikymmentä vuotta Nykysuomen sanakirjan alullepanosta. – *Kielikello* 10/1977 s. 19–22.
- KORHONEN, MIKKO 1986: *Finno-Ugrian language studies in Finland 1828–1918*. The History of Learning and Science in Finland 1828–1918, 11. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- KROHN, JULIUS 1897: *Suomalaisen kirjallisuuden vaiheet*. Täydentänyt ja toimittanut Kaarle Krohn. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 86. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KUUSISTO, SEPPO 1978: *Kansallishenkeen uskoen. Hämmäläis-osakunnan historia I 1865–1918*. Helsinki: Hämmäläis-osakunta.
- LAINNE, PÄIVI 2007: *Suomi tiellä sivistyskieleksi. Suomenkielisen maantieteen sanaston kehittyminen ja kehittäminen 1800-luvulla*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 77. Turku: Turun yliopisto.
- LAUERMA, PETRI 2001: Klaus Kemelli ja varhaisnykysuomen unohdetut uudistajat. – *Virittäjä* 105 s. 561–579.
- 2004: Aluemurre vai murteiden yhdistelmä. Keskustelu kirjakielen perustasta 1800-luvun alkupuolella. – Katja Huumo, Lea Laitinen & Outi Paloposki (toim.), *Yhteistä kieltä tekemässä* s. 136–176. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 979. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 2012: *Kristityn vaellus varhaisnykysuomen merkinnässä. Jakob Johan Malmbergin suomen-nosten kielellinen kehitys 1800-luvun kirjasuomen murroksessa*. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 31. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. <http://scripta.kotus.fi/www/verkkojulkaisu/julk31/> (15.10.2017).
- 2018: Finska språkets lånordsförråd i ljuset av Martti Rapolas ordsamling. – *Nordiske Studier i Leksikografi* 14 s. 149–156. Reykjavik: Nordisk Forening for Leksikografi i samarbejde med Árni Magnússon-instituttet for islandske studier.
- LEHIKOINEN, LAILA – KIURU, SILVA 1998 [1989]: *Kirjasuomen kehitys*. Neljäs painos, uudistettu laitos. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- LESKINEN, HEIKKI 1971: Martti Rapola 80-vuotias 10.11.1971. – *Virittäjä* 75 s. 389–391.
- 1991: Martti Rapola suomen murteiden tutkijana. – *Virittäjä* 95 s. 427–437.
- METSIKKÖ, TAIMI 1951: *Kirjasuomen opetus- ja koulusanastoa Agricolasta vuoden 1866 kansakouluasetukseen*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 242. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- NURMIO, YRJÖ 1947: *Taistelu suomen kielen asemasta 1800-luvun puolivälissä. Vuoden 1850 kielisäännöksen syntyhistorian, voimassaolon ja kumoamisen selvittelyä*. Helsinki: WSOY.
- PENTTILÄ, AARNI 1934: Arvostelu teoksesta Rapola 1933a. – *Virittäjä* 38 s. 69–78.
- PITKÄNEN, KAARINA 2008: *Suomi kasvitieteen kieleksi. Elias Lönnrot termistön kehittäjänä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1164. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PULKKINEN, PAAVO 1972: *Nykysuomen kehitys. Katsaus 1800- ja 1900-luvun kirjakeeleen sekä tekstinäytteitä*. Tietolipas 72. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- PÄÄKKÖNEN, IRMELI 1994: *Suomalainen sydämestä. Carl Niclas Keckmanin toiminta suomen kielen kehittäjänä*. Suomi 172. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- RAHKO, HANNA 2005: *Frans Ferdinand Ahlmanin ruotsalais-suomalaisessa sanakirjassaan (1865) suomen kieleen lainaamien vierassanojen ensiesiintymät*. Pro gradu -työ. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos.
- RAPOLA, MARTTI 1913: Muuan lainsuomentaja. – *Kaikuja Hämeestä* VIII s. 108–138. Porvoo: WSOY.
- 1919: *Kantasuomalaiset pääpainottomain tavujen i-loppuiset diftongit suomen murteissa* I. Suomi IV:17:1. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1920a: *Kantasuomalaiset pääpainottomain tavujen i-loppuiset diftongit suomen murteissa* II. Suomi IV:17:2. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1920b: Tiedustelua jalkamyllystä. – *Virittäjä* 24 s. 129–131.
- 1922: *Pääpainottomain tavujen i-loppuiset vokaaliyhitymät suomen murteissa*. Turun Suomalaisen yliopiston julkaisuja B:1:4. Turku.
- 1923: *Pääpainottomiin tavuihin kehittyneiden pitkien vokaalien käsittely suomen itä-murteissa*. Suomi V:2. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1924: Heinäsuovan suomalaisten nimitysten leviämssuhteista. – *Virittäjä* 28 s. 4–16.
- 1925: *Äännehistoriallinen tutkimus Abraham Kollaniuksen lainsuomennosten kielestä*. Suomi V:1. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1928: *Vanhan kirjasuomen toimi johdannaisineen*. Turun yliopiston julkaisuja B:VI:1. Turku.
- 1933a: *Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin 1. Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänne-asun kehitys*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 197. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1933b: Hiukkaisen lisävalaisua Mattias Gottlundin kirjalliseen ansioluetteloon. – *Suomi* V:16 s. 281–285.
- 1936: Kirjasuomen kehitys yhtenäiseksi sivistyskieleksi. – *Suomen kulttuurihistoria* IV s. 572–584. Jyväskylä: Gummerus.
- 1938: *Suomen kielen jalo sanan merkityshistoriaa*. Turun yliopiston julkaisuja B:XXII. Turku.
- 1939: Sanapoiintoja nuoren Poppiuksen kirjoitelmista. – *Virittäjä* 43 s. 3–25.
- 1940: Akatemiasta yliopistoon ja tutentista ylioppilaaseen. – *Uusi Suomi* 4.9.1940.
- 1941a: Lisiä kirjasuomen sanaston historiaan. 1. Eräistä ”ensiesiintymistä”. – *Virittäjä* 45 s. 34–47.
- 1941b: Lisiä kirjasuomen sanaston historiaan. 2. Kasvia merkitsevästä sanoista. – *Virittäjä* 45 s. 34–47.
- 1941c: Lisiä kirjasuomen sanaston historiaan. 3. Eräistä teollisuuden liittyvistä sanoista. – *Virittäjä* 45 s. 300–313.
- 1942: Lisiä kirjasuomen sanaston historiaan. 4. Vanhahkoja uudissanoja. – *Virittäjä* 46 s. 139–148.
- 1943a: Lisiä kirjasuomen sanaston historiaan. 5. Eräistä valtioelämän alalle kuuluvien kirjasuomen sanojen synnystä ja edeltäjistä. – *Virittäjä* 47 s. 15–30.
- 1943b: Lisiä kirjasuomen sanaston historiaan. 6. ’Henkinen’ ja ’aineellinen’. 7. ’Ihmiskunta’. 8. Ruokakaluista elintarvikkeisiin. – *Virittäjä* 47 s. 290–300.
- 1943c: Eräistä kirjan käsittepiiriin liittyvistä nimityksistä vanhassa kirjasuomessa. – *Suomi* 101 s. 141–197.
- 1943d: Runoilija ja runous kirjakiellemme sanahistoriassa. – *Kirjallisuudentutkijain Seuran*

- Vuosikirja* VII s. 208–222.
- 1944: Lisiä kirjasuomen sanaston historiaan. 9. Piirteitä 'mainio' sanan kehityksestä. – *Virittäjä* 48 s. 340–348.
- 1945a: Kirjakiemme sananrakenteiden tiivistymisen historiaa. (Lisiä kirjasuomen sanaston historiaan. 10.) – *Virittäjä* 49 s. 128–148.
- 1945b: Näytelmä kirjakiemme sanahistoriassa. – *Kirjallisuudentutkijain Seuran Vuosikirja* VII s. 253–261.
- 1945c: *Vanha kirjasuomi*. Tietolipas 1. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1946: Vanhaa ja uutta *sivistys* ja *valistus* sanoista. (Lisiä kirjasuomen sanaston historiaan. 11.) – *Virittäjä* 50 s. 370–381.
- 1947: *Suomettaren perustajien kirjoitukset lehden ensimmäisessä vuosikerrassa*. Suomi 104:3. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1948: Hiukkasan kirjasuomen *luonne* sanan taustaa. – *Virittäjä* 52 s. 70–78.
- 1950a: *Soitin* ja *sävelmä* nimitysten esivaiheita. – *Kalevalaseuran Vuosikirja* 20 s. 136–152.
- 1950b: *Tunne* ja sen merkityssukulaiset kirjasuomen sanahistoriassa. – *Virittäjä* 54 s. 18–35.
- 1951: *Maininki*. – *Kalevalaseuran Vuosikirja* 31 s. 108–119.
- 1952: Kirjasuomen sanaston historiaa. – *Virittäjä* 56 s. 50–58.
- 1953: Kapinasta ja vallankumouksesta. – *Virittäjä* 57 s. 163–175.
- 1956a: *Antti Wikmanin sanakirja*. Suomi 107:3. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1956b: Murteiden taistelu – mitä se oli ja mitä se ei ollut. – *Kalevalaseuran vuosikirja* 36 s. 15–24.
- 1956c: Kirjasuomen *mietelmä* sanan esivaiheista. – *Virittäjä* 60 s. 329–334.
- 1958a: Kerettiläinen. – *Kirjallisuudentutkijain Seuran Vuosikirja* 16 s. 202–219.
- 1958b: Vanhan kirjasuomen sanakirjan ohjelmakysymyksiä. – *Virittäjä* 62 s. 56–66.
- 1958c: Valaisua *aisti* ja *aistin* sanan kirjallisen käytön alkuvaiheisiin. – *Virittäjä* 62 s. 241–250.
- 1958d: Vanha suomenkielinen kirjallisuus. – *Oma Maa* IV s. 295–308. Porvoo: WSOY.
- 1960: *Sanastomme ensiesiintymiä Agricolasta Yrjö-Koskiseen*. Valikoima. Tietolipas 22. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1968: Mies kahden kielikauden vaiheilla. – *Hämeenmaa* XIII s. 7–39. Hämeen Heimoliitto: Hämeenlinna.
- 1969a: Anonyymi Eurén. Gustaf Erik Eurénin anonyymeista kirjasista. – *Sananjalka* 11 s. 13–34.
- 1969b: *Koivunporras*. Uudistettu painos. Helsinki: Otava.
- 1970: Kiistaa kirjaimesta. – *Virittäjä* 74 s. 114–119.
- RÄISÄNEN, ALPO 2006: Martti Rapola. – *Kansallisbiografia* 8. *Studia biographica* 3:8 s. 126–127. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/7024> (15.10.2017).
- SETÄLÄ, E. N. 1891: *Yhteissuomalainen äännehistoria*. Vihot 1–2. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. [Vihko 1 väitöskirjana nimellä *Yhteissuomalaisten klusiilien historia* jo 1890, molemmat vihot yhteisjulkaisuna vasta 1899.]
- s.a.: *Yhteissuomalainen äännehistoria*. Vihko 3. Ensi tavun vokaalit.
- SETÄLÄ, E. N. – MARK, JULIUS 1930: Suomen kielen professorinviran täyttämisen Helsingin yliopistossa v. 1930. – *Virittäjä* 34 s. 51–61.
- SUOJANEN, M. K. 1985: Kansitettu kansankieli. Kansanko kieltä? – *Kuopiosta Suomeen. Kirjallisuutemme aatesisältöä 1880-luvulla*. Snellman-instituutin julkaisuja 2 s. 121–136. Kuopio: Kustannuskiila.

- VASENIUS, VALFRID 1878: *Suomalainen kirjallisuus 1544–1877*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 57. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1880: *Suomalainen kirjallisuus. 1 lisävihko. 1878–1879 ynnä lisätietoja vanhemmista kirjoista*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 57. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1887: *Suomalainen kirjallisuus. 2 lisävihko. 1880–1885 ynnä suomentajain luettelo koko teokseen*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 57. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- VIRTARANTA, PERTTI 1973: Martti Rapola 10.11.1891–27.8.1972. – *Virittäjä* 77 s. 148–151.

SUMMARY

The 19th-century word collection of Martti Rapola, its background and influence

Martti Rapola (1891–1972) conducted research on Finnish dialects and Old Literary Finnish throughout his long career. It was not until 1933, however, that he published his first study on 19th-century Finnish, after the publication of his influential book *Suomen kirjakielen kehitys* ('The Development of the Finnish Literary Language'). In the late 1930s, Rapola began collecting material for what would develop into a word collection of 19th-century Finnish based on word meaning. This collection is the focus of this article.

The most active phase in the collection and study of this material seems to have been during the war years 1940–1945, when public archive collections were not at his disposal. In 1945 Rapola published the booklet *Vanha kirjasuomi* (Old Literary Finnish), in the final chapter of which he went on to formulate his ideas on the development of 19th-century Finnish as well. He did not revise his early thoughts on this subject, even though he published his most substantial studies on 19th-century Finnish in the late 1940s and the 1950s. In 1960 Rapola published *Sanastomme ensiesiintymiä*, a lexical selection of the first appearances of Finnish words. In this book he only dealt with words still in use, leaving the bulk of his collection unpublished.

In its entirety, Rapola's collection contains approximately 44 000 word notes. The majority of these are based on dictionaries, glossaries, books and articles published in the 19th century, and only a small fraction contains either earlier or later literary language, or material from unpublished sources such as diaries and letters. The list of sources consists of nearly 900 bibliographical entries. These are predominantly from

the years 1820–1870; thus, both the beginning and the end of the century are sparsely represented.

Rapola focused largely on works by 19th-century representatives of eastern Finnish dialects. Authors like Elias Lönnrot, August Ahlqvist and Volmar Schildt-Kilpinen are very well represented in the collection, while there is less material from Reinhold von Becker, Carl Axel Gottlund and some of the editors of the magazine *Suometar*. Rapola showed less interest in the works of western dialect representatives, especially for religious literature, which had a long tradition in Western Finland. Due to the scarcity of western material, he failed in his studies to understand the role of the Tavastian author Jaakko Juteini as well as the significance of northern Finnish writers. It was not until scholars started to pay attention to individuals and themes largely overlooked by Rapola that views on 19th-century Finnish began to reach a new stage of development.

Martti Rapolan 1800-luvun sanakokoelma, sen tausta ja vaikutus

Artikkelissa tarkastellaan Martti Rapolan (1891–1972) sanakokoelmaa. Rapola tutki murteiden ohessa Ruotsin vallan ajan kirjasuomea uransa alusta saakka, mutta hän alkoi julkaista tutkimuksia 1800-luvun kielestä vasta 1930-luvulla saatuaan *Suomen kirjakielen kehitys* -teoksensa (1933) ensimmäisen osan julki. Vuosikymmenen jälkipuoliskolla hän alkoi koota aineistoa, josta vähitellen muotoutui merkitysten mukaan jaoteltu sanakokoelma.

Aktiivisinta tämän kokoelman keruu ja hyödyntäminen tutkimuksessa näyttäisi olleen sotavuosina 1940-luvun alkupuoliskolla, jolloin julkiset arkistokokoelmat eivät olleet käytettävissä. Näkemyksensä 1800-luvun kielen kehityksestä Rapola kiteytti vuonna 1945 julkaisemansa suppean *Vanha kirjasuomi* -teoksen loppulukuun. Tätä hän ei teoksen myöhemmissä painoksissa enää muuttanut, vaikka hän julkaisikin laajimmat 1800-luvun kieltä koskevat erityistutkimuksensa vasta tämän jälkeen. Rapola hyödynsi sanakokoelmaansa vielä julkaistessaan valikoiman *Sanastomme ensiesiintymiä Agricolasta Yrjö-Koskiseen* (1960), mutta tässä teoksessa hän tarkasteli otsikon mukaisesti vain kirjasuomeen vakiintunutta sanastoa, joten suurin osa hänen kokoamastaan aineistosta jäi hyödyntämättä.

Rapolan 1800-luvun sanakokoelman on arvioitu käsittävän 44 000 sanalippua. Näistä pieni osa on poimintoja suomen murteista, vanhasta kirjasuomesta ja 1900-luvun kielestä, mutta valtaosa lipuista on poimintoja erilaisista 1800-luvun lähteistä: sanakirjoista ja sanastoista, kirjoista ja lehtiartikkeleista, (etupäässä julkaistujen editioiden kautta) hiukan myös kirjeistä ja päiväkirjoista. Lähteitä on kaikkiaan lähes 900. Niistä suurin osa on 1820–1860-luvuilta; etenkin vuosisadan ääri vuosikymmeniltä lähteitä on niukasti.

Rapola keskittyi poimimaan kirjasuomen itäisten kehittäjien tuotantoa. Nimekkeiden määrän pohjalta aineistossa parhaiten edustettuina ovat Elias Lönnrot, August Ahlqvist ja Volmar Schildt-Kilpinen, näitä harvinaisempina Reinhold von Becker, Carl Axel Gottlund ja eräät *Suomettaren* toimittajat. Länsisuomalaisia kielenkäyttäjiä Rapola on poiminut selvästi vähemmän, mikä liittyy osittain siihen, että hän on tarkastellut hyvin niukasti vanhan läntisen kirjakielen suorinta jatkumoa edustavaa 1800-luvun hengellistä kirjasuomea. Poimintojensa niukkuuden vuoksi kirjasuomen pohjoisten kehittäjien, kuten Carl Niclas Keckmanin ja Klaus Johan Kemellin, merkitys ei Rapolalle auennut eikä hän täysin ymmärtänyt hämäläisen Jaakko Juteininkaan roolia. Näin Rapolan sanakokoelman painotukset muokkasivat 1800-luvun kirjasuomesta hänen tutkimustensa kautta vakiintunutta kuvaa. Tämä alkoi muuttua vasta, kun tutkimuksessa alettiin tarkastella myös sellaisia aihealueita ja henkilöitä, joita Rapola oli tutkinut vain niukasti, jos lainkaan.

Kirjoittajan yhteystiedot (address):
etunimi.sukunimi@kotus.fi

Kirjoittaja on filosofian tohtori, joka työskentelee 1800-luvun kirjasuomen erityisasiantuntijana Kotimaisten kielten keskuksessa sekä suomen kielen dosenttina Helsingin yliopistossa.